

Ullañataki suma qillqatanaka 2015

alimara

Munata yatiqiri wawa:

“Ullañataki suma qillqatanaka 2015” pankaxa jumataki taqi chuymampi qillqt’atawa. Nayra (2012-2014) kipka sutini pankanakata suma ajllita qillqatanakaniwa, ukhamaraki machaqa qillqatanakasa utjarakiwa.

Ullaña pankamana kunaymana qillqatanaka jakitaxa. Jiwasa aymarakanaka jakawisarjamaxa kunsu kusikusi tapampi, allqamarimpixa yatiasixa ukxata qillqt’atanakawa utjixa, ukhamaraki nayra jawarinakasasa utjarakiwa. Ukata, yatiñanakama ch’amanchasiñatakixa suri jamach’ita, warita, khirkhinchuta, yaqha musparkaña qillqatanakampi jakitaxa.

Sapa qillqatata kunaymana lurawinakaniwa, ukxa ullaña tukuyaruwa lurañamaxa. Yatiña utansa jani ukaxa utamansa lurarakismawa, kanatixa uka pankaxa jumankiwa.

Ukhamaxa, “Ullañataki suma qillqatanaka 2015” pankaxa amparamankiwa.

Ullaña qalltma.

¿Jamach'inakaxa mayja mayja kayunakaniwa uka yatiyätati?

Yarakaka: yakayaka, jak'achu.

Jamach'inakana kayunakapa

Aka uraqpachana utjiri uywanakana kayunakapaxa kunaymana lurañatakiwa wakisixa. Ukata jamach'inakana kayunakapaxa mayja mayjawa, ukhamaxa ak'iri qillqatana kimsa kasta jamach'inakana kayunakapata yatxatapxañani:

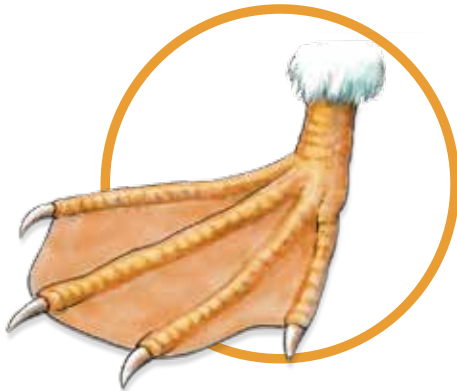
Pirqanakaru makatirinaka

Pirqanakaru, jach'a quqa k'ullunakaru makatiri jamach'inakana kayunakapaxa wali jach'a k'umu sillunakaruwa tukuyixa. Uka jamach'inakaxa sapa kayupana pusi luk'ananiwa, paya luk'anapaxa nayraqataru uñtatawa, ukata paya jilt'iri luk'anapaxa qhipäxaru uñtatarakiwa. Suma amuyañatakixa yarakaka jamach'ina kayunakapa uñxataraksnaxa, uka jamach'ixa jach'a sillunakapampi katuntasisina jasaki uta pirqanaksa, lankhu k'ullunaksa chhurupampi p'iyjapxixa.

Umana tuyurinaka

Quta taypinakana jakiri jamach'inakana kayunakapaxa jiwakiwa, luk'ananakapaxa jisk'a warirampi ch'ukthapitjamawa. Ukampixa jasaki uma taypinakana tuyunaqixa, ukhamaraki pusi luk'ananakapaxa taqpacha nayraqataru uñtatkamakiwa, ukatwa uma thawtasina jasaki tuyunaqixa. Suma amuyañatakixa unkeyllampina, chhuqampina kayunakapa uñxataraksnaxa.

Uywa katurinaka

Uywanaka katuri jach'a jamach'inakaxa, luk'ananakapata wali jach'a q'iwu sillunaka jilarayasitawa. Ukanakampiwa kuna uywanaksa katthapisina jasaki waytusiwapxixa. Katuri jamach'inakaxa pusi jach'a luk'ananiwa, kimsa luk'anaxa nayraqataru uñtatawa, ukata mayakiwa qhipäxaru uñtataxa. Suma amuyañatakixa pakana kayunakapa uñxataraksnaxa, uka jamach'ixa jalkirpacharuwa jisk'a jamach'inaka sillunakapampi waythapirakixa.

Lurawinaka

1. Aka qillqatarjamaxa, ¿kunanakansa pirqanakaru makatiri jamach'inakampina, uywa katuri jamach'inakampina kayunakapa mayjt'apxixa?

Jiskht'awinaka	Pirqanakaru makatirinaka	Uywa katurinaka
¿Kunjamasa luk'ananakapaxa?		
¿Kunansa luk'ananakapa juk'ampi yanapt'ixa?		

2. Akiri amuyunaka ullasina, jamach'inakana jamuqapampi chikthapiyma.

Kayunakapaxa jawiranakana tuyunaqañatakiwa yanapt'ixa.

Kayunakapaxa uywanaka waythapiñatakiwa yanapt'ixa.

Kayunakapaxa quqa k'ullunakaru katuntasiñatakiwa yanapt'ixa.

3. ¿Kunatsa aka qillqataxa juk'ampi yatiyistuxa?

Jamach'inakaxa kunjamsa jakapxixa, ukxata yatiyistuxa.

Jamach'inakaxa kunjamsa chhiqanakapampi yanapt'asipxixa, ukxata yatiyistuxa.

Jamach'inakaxa kunjamsa kayunakapampi yanapt'asipxixa, ukxata yatiyistuxa.

Jayrasirnakaxa chijiruwa
puripxirixa siwa. Suma
yatxatañatakixa aka jawari
ullma.

Paya yuqallana jakawipa

Aka llakisiña jawarixa, maya warmimpina paya yuqapampina jakawipxata qillqt'atawa. Uka suma warmixa sapüruwa yapuna irnaqiritaynaxa, yuqanakapaxa ikimayaki ikisipkiritaynaxa, yaqhipa urunakaxa qullunakana inakiwa tumanapasipkiritaynaxa. Warmixa sinti irnaqasaxa usuntxiritaynawa, ikiñata janiwa sartaña yatxiritaynati.

Warmixa sinti usatäxasina, yuqanakaparu irnaqawina yanapapxañapa mayiritaynaxa. Qalaku sutini jiliri yuqaparuxa ch'uqi llamayunma sasawa khiritaynaxa, Kiriku sutini sullka yuqaparuxa phullupa p'itaña tukuyañapatakiwa churiritaynaxa.

Qalakuxa janiwa ch'uqi llamaykiritaynati, inakiwa yapu qawayana winkuskiritaynaxa.

Kirikuxa uta anqaru mistusina phullu p'itaña qalltarakiritaynawa. Ukata, wali jayrasisina, p'itkasaxa ikt'awxiritaynawa, janiwa p'itaña k'ataki tukuykiritaynati. Arumarukiwa Kirikuxa phullu p'itaña tukuyiritaynaxa, mamapaxa ukhakama thayana ch'uñjatawa jiwxiritaynaxa, q'ara uraqiru jaqust'atakiwa jiwxiritaynaxa.

Kirikuxa mamaparu jiwata uñxatasina wali warariritaynaxa. Waynuchuxa p'itata phullupampi awayt'asisina mamaparu p'iqisa alxatatawa ikt'awxiritaynaxa. Qalakuxa yapu qawayana jaqusiniwasina utaru kutinxiritaynawa, sullkaparu jiwata mamaparu chika katjiritaynaxa, ukhama uñjasina wali jach'ata warariritaynaxa.

Tata intixa warmina t'aqhisisa jiwatapa uñjasina, yuqallanakaru mutuyaña amtiritaynaxa. Ukata Kirikuruxa khirkhinchuruwa tukuyiritaynaxa, phullumpi awayt'asiritayna ukaxa qhuru lip'ichiparuwa tukxiritaynaxa. Qalaku waynaruxa wali jayrätapata jararankhuruwa tukuyiritaynaxa, pampanakana intina wañsuta uraqina wiñaya sixinaqañapataki.

Ukhamawa uka yuqallanakaxa jayrapxatapata intimpi mutuyatäpxiritaynaxa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatsa Kirikuna mamapaxa phullupa p'itaña jani tukuykiritaynaxa?

-----

ch ¿Kuna lurañanaksa mamapaxa Qalakumpiru Kirikumpiru mayiritaynaxa?

-----

2. Uka jawari ullaña tukuyasina, Antukuxa wali musparasisa akhama siwa:

Nayatakixa tata intina
yuqallananaku sallqa
uywanaku tukuyatapaxa
janiwa askikiti. Jupaxa juk'aki
mutuyañapanaxa.

¿Antukuna arsuwipaxa jumataki waliti janicha? ¿Jumaxa Antukuru kamsasma?

-----

3. Uka jawari ullaña tukuyaruxa, kimsa imilla wawanakawa uka yuqallanaku akhama sutiypaxatayna:

Nayaxa uka
yuqallanaku
supaya jayranaka
sasawa sutichirista.

Ayacucho imilla

Nayatakixa uka
yuqallanakaxa
supaya
k'arinakawa.

Puno imilla

Nayaxa **supaya**
lunthatanaka
ukhama sasawa
sutichirista.

Cusco imilla

¿Jumatakixa kawkiri imilla wawasa khusa arsuxa? ¿Kunatsa?

-----

4. ¿Kunsa uka jawari yatichistuxa?

Aymaranakaruxa
jisk'a laq'unakasa, sallqa uywanakasa
pachana sarawipa yatiyixa, ukhamata
suma yapuchapxañapataki. Maya laq'una
yatiyawipa uñt'apxañani.

Llaqha: llaka, saqa, llaja, jach'a p'yanakani saña munixa.

Phathu: k'ik'i, k'isk'intata, k'ara saña munixa.

Umawsuta: umana apsuta, umana llumintata saña munixa.

Kusikusi tapa

Aymara ayllunakana yapuchirinakatakixa kusikusina tapapaxa kunaymana yatiyawiniwa. Kunapachati kusikusixa jach'a tapachasi, ukhamarusa janq'u wayitjama wali phathuntata ukaxa jallu maraniwa sapxiwa. Kusikusina tapapati jisk'a qalanakampi lip'katata ukaxa chhijchi maraniwa sapxarakiwa. Ukata, kusikusina tapapaxa jisk'aki, uñtatasa challwa saqañjama ina llaqhaki ukaxa waña maraniwa sapxarakiwa.

Yapuchirinakaxa kusikusina tapapa, mara t'aqa phaxsita llump'aqa phaxsikamawa uñch'ukipxixa, ukhamata uraqinaka lurawiparjama wakichañataki. Kusikusina tapapa wali phathuntata uñjasina, pampanakaruxa pisiki yapuchapxixa, yapunakana jani umawsutañapataki. Qullu kayunakaruwa jilapacha yapuchapxarakixa, jallupachana umaxa yapunakata k'ataki jalarañapataki. Ukata kusikusina tapaparu ina llaqhaki uñjasina pampanakaruwa walja yapuchapxarakixa, janiwa jallu marakaniti sasina.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinakaru kutt'ayma.

a ¿Kunsa aymaranakaruxa kusikusina tapapa jisk'a qalanakampi lip'katata uka yatiyixa?

-----

ch ¿Kunapachasa yapuchirinakaxa pampanakaru yapuchapxixa? ¿Kunatsa?

-----

2. Ayllumana utjiri sallqa uywanakata, jallu puriña yatiyiri paya sallqa uywanaka ajllma, ukata maya laphiru qillqt'asina yatiqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

Aymara ayllunakanxa
maya jisk'a lunqhu apuwa utjixa, jupaxa Iqiqu
satawa. Yänaka utjayiritapata, jaqinakana
wali yäqatawa. Akiri qillqata ullasina Iqiqu
juk'ampi yatxatma.

Japhalla: jani uñjaña ajayu, jinchuwisa, akatjama kunsu uñstuyiri.

Qhuya: uraqi manqha, mina.

Suma chuymani Iqiqu

Nayra pachanakana, khaysa suni thaya uraqinakana, maya munañani ñanqha Awqawa utjiritaynaxa. Jaqinakaruxa jani smart'ayasawa irnaqayiritaynaxa. Khititi jani iwxapa phuqaña munkiritayna ukaxa nina q'urawapampiwa jiwayañkama jasut'jiritaynaxa. Ayllunakana utjiri jaqinakaxa sinti mulljasitaxapxiritaynawa, ukhamarusa jisk'achawipata qaritäxapxiritaynawa.

Jaqinaka maya uruxa mayacht'asisina Awqaru katjasina lawampiwa sak'japxiritaynaxa. Ukata Awqaxa jiwataruwa tukuritaynaxa, sinti phiñasisina manq'ata jiwaña utjayiritaynaxa, ukhamaraki laq'umpiwa yapunaksa q'ala laq'untayiritaynaxa, ukxaruxa wali khununtayiritaynaxa. Ukhamäxipana, jaqinakaxa usurxapxiritaynawa, thayana ch'uñjata, manq'ata awtjata ukhamawa jiarxapxiritaynaxa.

Apu Qullana awkixa ukhama jani walt'awinaka uñjasina Iqiqu ruwa jaqinakaru yanapt'añapataki khitaniritaynaxa. Iqiquxa aylluta aylluruwa jaqinakaru manq'ayañataki, usutanaka qullt'añataki sariritaynaxa. K'ajiri ch'usapata jiwra, qullaña quranaka apst'asina taqiniruwa churiritaynaxa. Janiwa khitisa jiwrapina, qulla quranakampina jani tukusitapata yatipkiritaynati.

Ñanqha Awqaxa uka yatisina wali phiñasiritaynaxa, ukata Iqiquruxa jiwayañpuni amtiritaynaxa, jupana t'aqhisiyata jaqinakaru yanapitapata.

Maya uruxa Awqa akatjamata, q'ixu q'ixu taypita uñstansina, Iqiquru katuntiritaynaxa. Wasararu qatatisina janchipa q'ala jik'inuqirikitaynaxa. P'iqipa, amparanakapa, kayunakapa, yaqha janchinakapa suni uraqpachana yaqhachiqa ayllunakaruwa allintiritaynaxa, Iqiquna jani mayampi kutthapiñapataki, kunatixa Iqiquna japhallanitapxa yatirakitaynawa.

Achachilanakaxa Iqiqu janiwa jiwatäkiti sapxiwa. Jupaxa wiñaya markana japhallanjama utjaskixa sapxiwa. Uka suma markatpacha yanapt'awi mayisirinakaruxa yanapt'asinkakiwa sapxiwa, ukatwa jaqinakaxa jichha urunakana Iqiquru yupaychasipxixa, kunti jikxatasiña munapxi uka phuqasiñapataki.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatsa Apu Qullana awkixa lqiqu ru aka uraqiru khitaniritaynaxa?

-----

ch ¿Kunatsa ñanqha Awqa lqiqu ru jiwayiritaynaxa?

-----

chh ¿Khitinakasa aka jawarina jaqinakapaxa?

-----

2. Akiri qillqata ullma.

Achachilanakana aruparjamaxa, Chinchilikuxa quri qhuyanakana jakiri jisk'a jaqiwa. Quri thaqiri jaqinakana jani yäqata wali phiñasirixa sapxiwa, ukata qhuyana irnaqiri jaqinakati suma yäqapxi, kuna anatañanaka, manq'anaka, sullunaka luqtapxi ukaxa walja quri utjayirixa sapxarakiwa. Chinchilikuxa, jani yäqasa qhuyana irnaqipana, quri imantiriwa siwa, ukhamarusa qhuya qarqanaka allthapisina chijinaka utjayirixa sapxarakiwa.

Uka ch'usawjanaku ru, lqiqumpi Chinchilikumpixa kunanakansa kikipt'apxixa, ukhamaraki kunanakansa mayjt'apxixa uka qillqantma.

Jiskht'awinaka	lqiqu	Chinchiliku
¿Kunanakansa kikipt'apxixa?	----- ----- -----	----- ----- -----
¿Kunanakansa mayjt'apxixa?	----- ----- -----	----- ----- -----

Lurawinaka

3.

Ayllumana jiliri jaqinakaru Chinchilikuta kuna yaqha jawarinakasa utjixa ukxata jiskht'ama. Janira jawari qillqkasaxa uka sinilla taypinakana jiskht'awinakaparu kutiyima.

<p>¿Kawkinsa jawari uñstataynaxa?</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p>	<p>¿Khitinakasa jawarina jaqinakapaxa?</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p>
<p>¿Kawkirinakasa jawarina jaqinakapana lurawinakapaxa? (Lurawinaka qillqthapma)</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p> <p>○ -----</p>	<p>¿Kunjamarusa jawari tukuyixa?</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p> <p>-----</p>
<p>¿Kunjama p'iqinchatanisa uka jawari qillqatamaxa?</p> <p>-----</p>	

Jichhaxa qillqañataki jilt'ayataru jawarima qillqma. Sinillanaku qillqantata amuyunakampi yanapt'asma.

¿Kunatsa phisiruxa walja jakañaniwa sapxpacha uka yatiyätati?

Uraqiru sayt'atakpuni puriri uywa

Phisina janchipaxa walja ankunakaniwa, ukawa kawksarusa wali phisnaki thuqtañapataki yanapt'ixa. Phisina ikhani ch'akhanakapaxa walja ankunakaniwa, jasaki uksaru aksaru q'iwinaqtixa, ukhamaraki phisixa janiwa kallachi ch'akhanikiti, qhalaminakapakiwa jaraphinakapa katxasixa. Ukatwa, phisixa kuna pirqanakata jalaqasinsa jank'aki maya kipstasina uraqiru takt'asitakipuni purixa, inamayawa p'iqita kayunisa jalaqaskaspaxa, maya mult'ikiptasina pusi kayuta takt'asitakipuniwa purispaxa.

Phisina kayunakapaxa ch'ijmañjama suma quña takt'asiñaniwa, ukawa phisiruxa k'achata thuqtañapataki yanapt'ixa.

Phisixa wali phisna janchinítapatwa “walja jakañani uywa” ukhama sutimpi uñt'ataxa, kunatixa kawki alayanakata jalaqasinsa takt'asitakipuniwa uraqiru purixa. Jani sinti suxtayasa, ukhamaraki tullpa usuchjasisakiwa uraqiru purixa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinakarukutt'ayma.

a ¿Kunatsa phisixa kawki alayanakata jalaqasinsa pusi kayuta takt'asitakipuni uraqiru purixa?

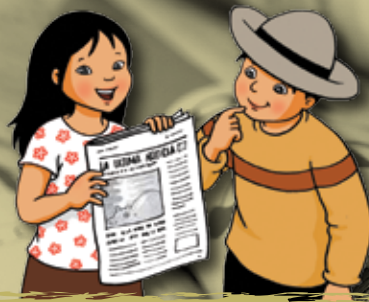
ch ¿Kunatsa phisiruxa “walja jakañani uywa” ukhama sutimpi uñt'ataxa?

-----

2. Ayllumana jiliri jaqinakaruk jiskht'ama, phisita kuna jawarinakasa utjixa ukxata. Maya laphiru qillqt'asina, yatiqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

¿“Machaqa mara”
phunchawixa yapuchaña
qalltañataki Pachamamaru
luqtawiwa uka yatiyätati?

Aka qillqatana uka
phunchawita wali
musparaña yatiyawi
jakitaxa.

Markasana arupa 22 uru saraqkipana, mara t'aqa phaxsina, 2014 marana

Maras markana jaqinakaxa, “Machaqa mara” 2014, phunchawi wali kusionitawa uruqayawapxixa

Maras.- Khaysa *Maras* qhichwa jisk'a markana machaqa mara wali kusionitawa *Chiquq* sutini qullu patana uruqayawapxixa. Sapa marasa chuymani jaqinakapuniwa, yatirimpi p'iq't'ata Pachamamaru luqtapxirixa. Ukata, jichha maraxa wali musparasiñawa, wawanakawa Pachamamaru luqtawayapxixa.

Chuymani jaqinakaxa luqtawi qalltaruxa janiwa wawanakana lurañapa munapkiritañati, ukata *Maras* markana wali yatxatata yatirixa jaqinakaru akhama sasawa iyawsayataynaxa: “Markachirinaka wali ist'apxita, nayaxa Pachamamampiwa samkastha, jupaxa jichha mara wawanakawa luqtapxañapituxa situwa. Ukhamarusa jichha urunakana wawanakasa, waynanakasa uraqiru yäqañ armasxapxiwa, ukata wawanakana luqtawipaxa askipuniskiwa”, sasa.

Jaqinakaxa yatirina arunakapa ist'asina jank'akiwa tantachasipxiritaynaxa, ukata Pachamamaru luqtañapatakixa Antonio Lucana yuqallaruwa chhijllawapxataynaxa.

Pachamamaru luqtawi tukuyaruxa, Antonio wawaxa wali kusionitawa akhama arst'awataynaxa: “Jiwasaxa taqiniwa Pachamamaru munasipxañasaxa. Janiwa aka uraqixa jiwasankiti, qurpachasitakiwa utjtanxa. Ukhamaraki, taqi kuna yänakasa aka uraqina mayt'atakiwa, ukatwa Pachamamaru suma yäqapxañasaxa”, sasa.

Lurawinaka

1.

Akiri jiskht'awiru kutt'ayma.

Maras markana utjiri jaqinakaxa, machaqa mara phunchawina, ¿kunatsa wawanakana Pachamamaru luqtapxañaapa amtawapxataynaxa?

2.

¿Kunatsa aka qillqata juk'ampi yatiyistuxa? Maya kutiyawiruki chimp't'ama.

Yatirina samkapana
Pachamamana
uñstatawipxata
yatiyistuxa.

Maras markana taqi
utjirinakana yapuchaña
qalltana irnaqawipxata
yatiyistuxa.

Maras markana utjiri
wawanakana machaqa
marana Pachamamaru
luqtawipxata yatiyistuxa.

3.

Antonio wawana arsutapa ullma:

Jiwasaxa taqiniwa
Pachamamaru munasipxañasaxa.
Taqinisa qurpachasitakiwa aka
uraqina utjtanxa...

¿Jumatakixa Antonio wawana arsutapaxa khusati janicha? ¿Kunatsa?

4.

Ayllumana, nayra pachanakana kunjamasa machaqa mara uruyasiritaynaxa ukxata jiliri jaqinakaru jiskht'ama. Ukata qillqaña pankamaru qillqasina yatiqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

¿Puya alixa
100 mara jila jakiriwa uka
yatiyätati? Uka musparkaña
alita yatxatapxani.

Puya

Puya sutini alixa khaysa Puno, Moquegua, Ancash uksanakana juk'a juyphini ayllunakapana jilixa. Uka alixa qalarara wañawjanakana aliriwa, ukhamaraki khaysa Bolivia, Chile, juk'ampi suyunakansa utjarakiwa.

Puyaxa walja maranaka jakiriwa, ukata niya 100 mara jakawiparukiwa panqart'arakixa. Aka uraqpachana utjiri alinakata sipana, Puyaxa walja maranakata panqarirjama uñt'atarakiwa. Ukhamarusa wali musparañawa, puyaxa niya 10 waranqa janq'u panqaranaka panqart'ixa, ukhamaraki panqart'awasina k'achata k'achata ninana nakhantatjama ch'iyararuwa tukxixa, ina q'aqsutakiwa jiwxarakixa.

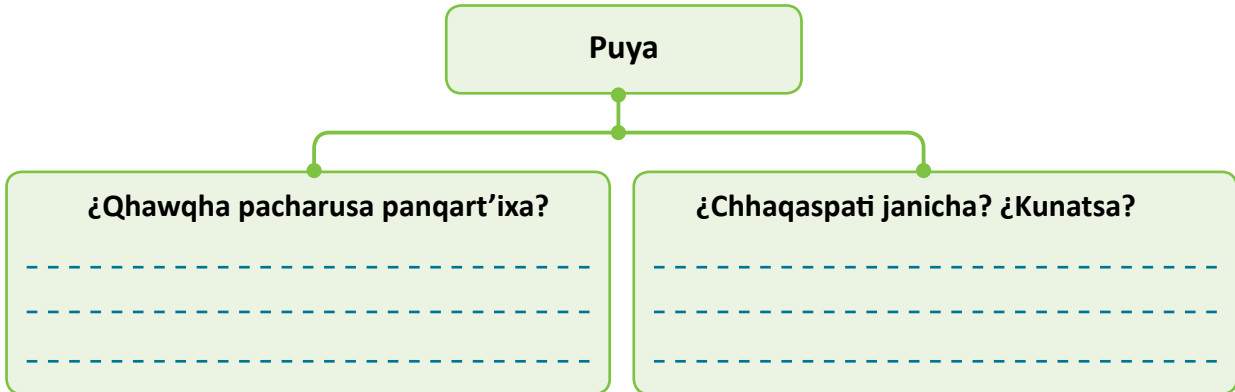
Puyaxa jichha urunakana chhaqtäñchatawa. Jaqinakaxa wañsutaxipana phayañatakiwa saphatpacha phatsupxarakixa, ukhamaraki puyana laphinakapa uywana manq'añapatakiwa llawthapipxarakixa. Yaqhipa jaqinakaxa puyana k'ullunakapa phichkatapxarakixa, kunatixa uwijanakasa, qarwanakasa qaxurt'asipxi ukaxa k'ulluparu achkatatawa qhiparxapxixa, uywanakaxa inamayawa antutayasiñataki wayusiskaspaxa, ukatwa jaqinakaxa phichkatapxixa.

Lurawinaka

1. Uka sinilla taypina jiskht'awinakaparu kutt'ayma.

2. "Victoria regia" ukhama sutini panqarxata qillqata ullma.

Victoria Regia sutini alixa uma patana jiliriwa. Uka alixa junt'u ch'umiwjanakana alirakixa, walja ch'aphini, wali jach'a t'axta muruq'u laphini ukhamawa. *Victoria Regia* alixa uma taypina jach'a chuwa asanuqatjamawa lampixa. Ukata niya inti jalantxipana, uka jach'a laphi qawayapata suma janq'u panqarawa panqart'ixa, wali musparkañawa inti jalantarukiwa uma manqhata uñstanixa, qhipa qhantatixa inti jalsunxipana uma manqharuwa kuntintawxarakixa.

Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunanakansa puyampi, *Victoria Regia* alimpi kikipt'apxixa?

-----

ch ¿Kunanakansa puyampi, *Victoria Regia* alimpi mayjt'apxixa? Akiri sinilla taypinaku qillqantma.

Mayjt'awinaka	
Puya	Victoria Regia
-----	-----
-----	-----
-----	-----

Qamaqita sawkasiri wallata

Maya uruxa, tayka qamaqiwa wali manq'ata awtjata quta lakana sarnaqaskataynaxa.

¡Aw..., manq'a thaqkawiru wali qarjituxa!

Ukhamaruwa qamaqixa, maya wallataru wawanakapampi qutana tuyuskiri uñjataynaxa.

Umm... ¿kunjamatsa khaya wallatanaka manq'antiristxa?

Qamaqixa sallqa amuyupampi, quta lakaru jak'achasisina wallataruxa akhama sasawa arxayataynaxa:

Mama wallata, iwawanakamaxa ancha suma kayunakanirakisa! ¿Kamachtasa ukhama suma chupika kayunipxañapatakixa?

Aja... ukaxa jasakiwa. Wawanakaja suma chupika kayunipxañapatakixa nina sansa qawayana thuquythxa.

Qamaqixa manq'ata awtitapsa armasiwxataynawa. Wallataruxa k'atampi yatifiataki jiskht'askakitynawa.

¿Chiqapati? ¿Ukata, nayaxa wawanakajaru ukhama thuquyirikti?

Ukhama mama. Ukata sansaxa, p'utx..., p'utx..., sani ukaxa ichupika, chupika...! Sasawa art'asitaxa.

Qamaqixa k'atakiwa utaparu t'ijutaynaxa, k'ullunaka apthapisina pichkataynawa.

waqaqa..., wawanakajaxa wallatana wawanakapata sipana sinti suma chupika kayunakanipxaniwa.

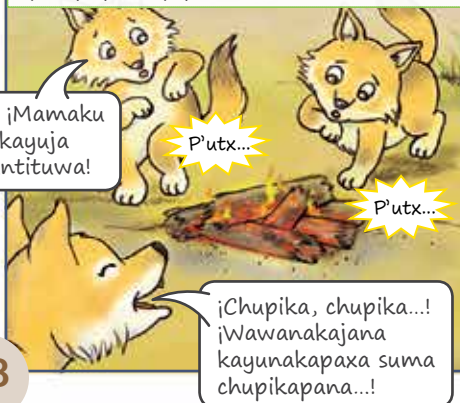
K'ullunaka chupikaki sansaskipanxa...

¡Wawanaka jank'aki jutapxma! Kayunakama suma chupikañapatakixa, uka sansa qawayana thuqupxma.

Iyawa mamaku. Kayunakajaxa suma chupikaniwa.

Jisk'a qamaqinakana thuquña qalltappixana qhiparuxa.

¡Ay...! ¡Mamaku jisk'a kayuja t'uxtuntituwa!

P'utx...

P'utx...

¡Chupika, chupika...! ¡Wawanakajana kayunakapaxa suma chupikapana...!

Qamaqixa pantasitapata amuytatasirakitaynawa.

Aw, aw... jisk'a kayuja t'uxtuqituxa.

¡Wawanaka suyt'apxma! Sansaru jani sinti jak'achasipxamti.

Qamaqixa wali thuthuta, wallataru thaqiriwa quta qawayaru sarataynaxa.

Uka awila wallataxa jichhawa uñ'titanixa. Katjasina manq'antapunijawa.

Qamaqixa qutaru jak'achasisina, janisa phiñasitākaspā ukhamawa wallataru arxayataynaxa:

Mama wallata, yanapt'awimata wali jallallsmaxa. Jichhaxa akaru jutma, yaqha yanapt'awi mayiña munsmaxa.

Mama qamaqi, janiwa jak'achaskirismati. Jumaxa manq'antaña munapxistaxa.

Wallataxa janiwa qamaqiru yāqkataynati, antisasakiwa quta manqharu wawanakapampi tuyuntapxataynaxa.

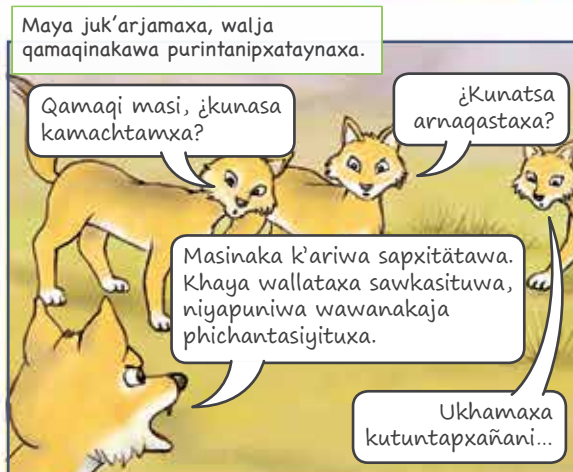
Supaya wallata, ukataraki sawkasitamata phisayasiskasma.

Um..., ukata jumarakisa sawkasiña nayraqata qalltasktaxa.

Qamaqixa wali phiñasita, masinakaparuwa quta wañt'ayañataki jawsthapitaynaxa.

¡Pampa qamaqinaka, qullu qamaqinaka taqini jutapxma! Wallataru katjaña yanapt'apxita...

Maya juk'arjamaxa, walja qamaqinakawa purintanipxataynaxa.

Qamaqi masi, ¿kunasa kamachtamxa?

¿Kunatsa arnaqastaxa?

Masinaka k'ariwa sapxitātawa. Khaya wallataxa sawkasituwa, niyapuniwa wawanakaja phichantasiyituxa.

Ukhamaxa kutuntapxani...

Wallatana wawanakapaxa wali mulljasitāpaxataynawa.

Mamaku, walja qamaqinakawa purintanipxataynaxa.

Wawanaka jani mulljasipxamti. Uka nasa wich'uñanakaxa janiwa kunsā kamachkistaniti.

Qamaqinakaxa wallatana wali manqharu tuyuntipanxa...

¡Masinaka uma laqhuntapxma! Aka quta q'ala wañt'ayañanixa.

¡Ukhamaxa taqini laqhuntapxani...!

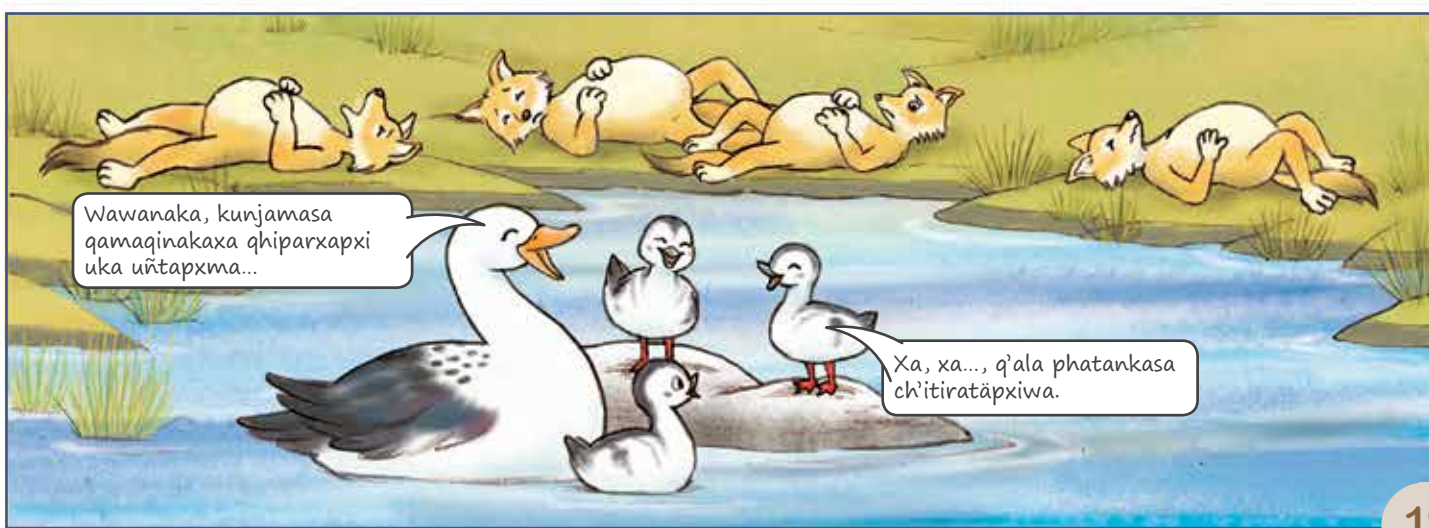
¡Ukhamawa! taqinixa quta wañt'ayañaniwa.

Qamaqinakaxa uma sinti laqhuntasina q'ala usuntapxataynaxa.

Aw..., janiwa unxtañjamaxiti.

Phatankajaxa sinti ch'itipuniwa...

Wawanaka, kunjamasa qamaqinakaxa qhiparxapxi uka uñtapxma...

Xa, xa..., q'ala phatankasa ch'itiratāpxiwa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatsa wallataxa qamaqiru wawanakama nina sansa qawayana thuquyma sataynaxa?

-----

ch ¿Kunatakisa qamaqixa masinakaparu jawsthapitaynaxa?

-----

2. “Qamaqita sawkasiri wallata” sutini jawari ullart'awtaw, jichhaxa sapa sutichaña arunakarjama wallataruti, jani ukaxa qamaqirucha wakisixa uka qillqma.

Ch'ikhi : wallata

Phiñasiri : -----

Ch'ullqhi : -----

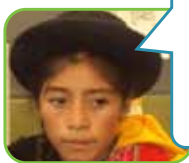
K'ari : -----

Munasiri : -----

Jayra : -----

Ipi : -----

3. Uka jawari ullaña tukuyasina, paya wawanakawa akhama aruskipapxataynaxa:

Nayatakixa, wallatana qamaqiru “wawanakamaru sansa jak'ana thuquyma” satapaxa janiwa akch'asa khusäkiti.

Nayatakixa wallatana arxayatapaxa khusaskapuniwa. Qamaqixa wallataru manq'antaña munataynaxa.

¿Kawkiri wawasa jumatakixa khusa arsuxa? ¿Kunatsa?

-----

4. Maya laphiru, jumana arunakamampi, wasitata uka jawari qillqma. Janira qillqkasaxa sarawinakapa suma uñxatma, ukhamaraki jawari khusañapatakixa awkima taykamaru jiskht'asma, jani ukaxa achachilamarusa jiskht'asirakismawa. Qillqaña tukuyasina, yatiqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

Ayllunakasana, kunaymana jamach'inakawa yaputaki suma maraniti janicha uka yatiyapxistuxa. Ukhamaxa, maya jamach'ina pachata yatiyawipa uñt'apxañani.

Allqamari

Allqamarixa suni thaya qullunakana jakiri jamach'iwa. Aymara jaqinakatakixa apunakana wawapjama uñt'atawa.

Achachilanakatakixa, allqamarixa nayra pachanakatpacha apunakana khitanita jamach'jama uñt'atawa. Jichha maraxa jallu maraniti, jani ukaxa waña maranicha uka jaqinakaru yatiyañapataki khitanitawa sapxiwa. Ukatwa, jichha urunakana yapuchirinakaxa allqamarina jutatapa aliqata uñch'ukipxixa, ukhamata kawkich'a uraqisa yapuchañataki qhullitaspaxa uka wakiyañataki.

Yapuchaña uraqi jak'anakana walja allqamarinaka jalnaqipana, yapuchirinakaxa jichha maraxa suma jallu maräniwa sapxiwa. Yapunakaxa walja achunixa sapxarakiwa, ukata puruma uraqinaka jach'pacha qhullipxarakixa.

Ukata, yaqhipa maranakaxa allqamarinaka juk'akiwa yapuchaña uraqinakawjana jalnaqixa, ukaxa waña marañapa yatiyasirakixa. Yapuchirinakaxa ukhama uñjasina juk'aki uraqinaka qhullipxixa, uma irpani uraqinaka juk'ampi wakichapxarakixa, jani uma irpaniwjana yapuxa wañsuspawa sasa.

Lurawinaka

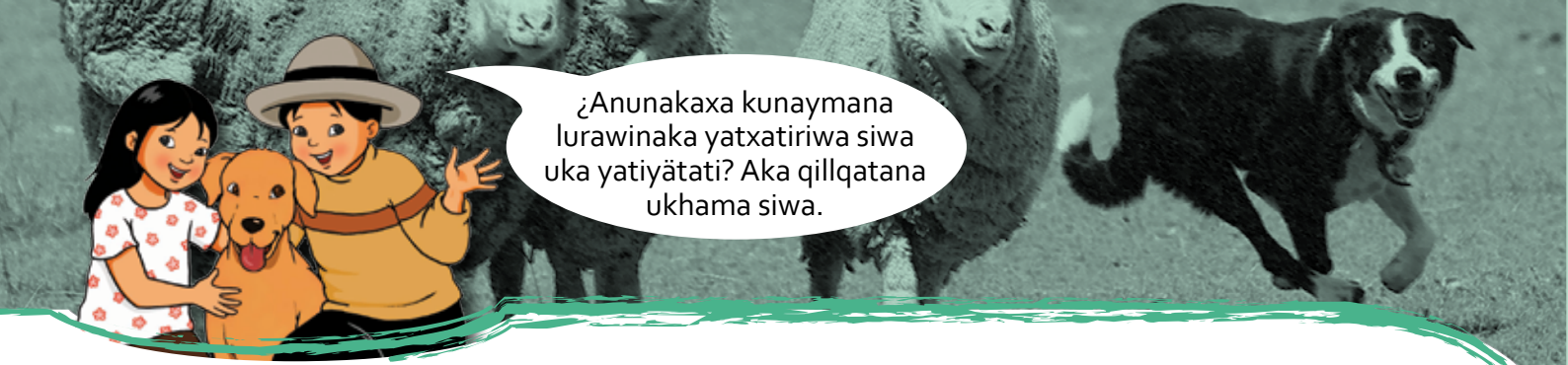
1. Akiri jiskht'awinakarukutt'ayma.

a ¿Kunatakisa yapuchirinakaxa allqamarina yapu uraqinakawjaru jutañapa aliqata uñch'ukipxixa?

-----

ch Aka qillqatarjamaxa yapuchaña uraqi jak'ana, ¿kunsa yapuchirinaka kamachapxixa walja allqamarinaka jalnaqippanxa?

¿Anunakaxa kunaymana lurawinaka yatxatiriwa siwa uka yatiyätati? Aka qillqatana ukhama siwa.

Ch'umi: yunka, walja quqani ayllunaka.

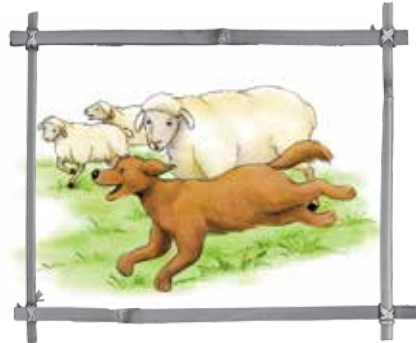

Anuxa wali ch'ikhiwa

Ch'umi ayllunakana

Anuxa ch'umi ayllunakana, jisk'atapacha sallqa uywanaka katuñataki yatichatawa. Jaqinakaxa anuna khusa katuriñapatakixa "mucura" sutini quqana laphinakapa ch'axtusina nasaparu ch'aqt'ayapxixa. Ukata anuxa kuna uywanaka mukht'asina jasaki katjixa.

Suni ayllunakana

Anuxa suni ayllunakana uywa awatiña yanapiyasiñataki yatichatarakiwa. Awila anuxa wawanakaparu jisk'atapacha uywa awatiña yatichixa, ukata uywanakaxa anuqalluruxa janikiwa yäqapkiti, kunapachati jach'axapxi ukaxa maya jach'ata jinq'arasisina uywanaka qutuki ananaqapxixa.

Markanakana

Anuxa markanakana uta uñjañapataki, ukhamaraki wawanakampi anatañapataki uywatarakiwa. Ukata juykhu jaqinaka irpanaqañapataki yatichata anusa utjarakiwa. Yaqhipa anunakaxa kuna uraqi khatatiwina chhaqata jaqinaka thaqañatakisa yatichatarakiwa, chiqanxa *Policía*, *Bombero* jaqinakarawa uka anunakaxa khusa yanapirakixa.

Yaqhachiqanakana

Khaysa *Europa* suyunakana, *Alpes* ukhama sutichata wali jach'a khunu qullunakawa utjarakixa. Uka qullu jak'anakana *San Bernardo* sutini wali jach'a ch'ullqhi anunakawa utjixa, khunu qullunakana chhaqata jaqinakarwa thaqañatakiwa yatichapxarakixa.

Lurawinaka

1. Aka qillqatarjamaxa, ¿kuna lurawinakansa anunaka jaqinakaru yanapixa?

Uywanaka awatiña yanapixa.

Khunu qullunakana chhaqata jaqinaka katjaña yanapixa.

Sallqa uywanaka katuña yanapixa.

Ch'umi ayllunakana.

Khaysa *Alpes* sutini khunu qullunakana.

Suni ayllunakana.

2. Uka ch'usawjaru qillqantma.

Ch'umi ayllunakana, jaqinakaxa "mucura" quqana laphipa ch'axtusina anuna nasaparu ch'aqt'ayapxixa.

¿Kunatakisa ukhama lurapxixa?

.....
.....
.....
.....

3. ¿Kunatsa aka qillqataxa juk'ampi yatiyistuxa?

a Kunjamasaxa anuru katjañataki arktañaxa, ukxata yatiyistuxa.

ch Aka uraqpachana qhawqha kasta anusa utjixa, ukxata yatiyistuxa.

chh Kunanakansa anuxa jaqinakaru yanapixa, ukxata yatiyistuxa.

4. Utamana, ¿kuna yaqha lurawinaxa anumaruxa yanapiyasiñataki yatichapxtaxa?

.....
.....
.....
.....
.....

Khunuxa
uywachañataki
janiwa khusakiti,
uywanaka
jiwarayiwa.

Ukata tata Willkaxa janiwa
jumjama amuykiti. Ukhamaxa,
jupampina tata Amarumpina
aruskipawinakapa ullapxañani.

Khunuta aruskipawi

Khunuxa tullpa luxt'ata jalluwa, alaxpachana thayaxa kunapachati luxt'i ukhawa purintixa. Aka qillqatana, panini tatanakawa khunuta aruskipapxixa uka ullapxañani:

Amaru (Uywachiri)

Nanaka uywachirinakatakixa, khununa purintatapaxa janiwa askikiti, kunaymana jani walt'awinaka apanixa.

Sapa marasa sinti khununtasina uywanaka jiwarayixa. Pasiri mara khununtawinx walja allpachu qallunaka, qarwa qallunakawa khununa ch'uñjata jiwarayixa, kunatixa walja urunakawa khununtawayixa.

Janiwa ukakikiti: walja irqi wawanakasa, chuymani jaqinakasa, jurma usumpi, ch'uxu usumpi ukhamawa usuntawapxixa. Jani qullanaka utjatapata, jani lankhu isisa thayata jark'aqasiñataki utjatapata, maya qhawqhani jaqinakaxa jiwankuwapxarakixa.

Ukhamaxipana, jaqinakaxa ayllujana waljaniwa jani uywachaña amtxapxixa. Uywanaka jiwaxipana inamaya pachasa, qullqisa willtañakixiwa sapxiwa. Ukata, maya qhawqhanixa yaqha irnaqawinaka thaqaña amtxapxixa, jani ukaxa jaya jach'a markanaku sarxaña amtxapxarakixa.

Willka (Yapuchiri)

Nanaka yapuchirinakatakixa khununa purintatapaxa suma jakaña apanixa.

Nayra achachilanakasaxa yaticht'awistuwa, khununtawixa yapuchañataki suma marañapa yatiyasixa sasina.

Sata pachana khunuxa nayraqata purintipana suma maraniwa sasawa k'uchisipxtha. Uraqixa umana suma ch'ach'antataniwa ukata qhulliñasa, k'uphañasa jasakirakiniwa sasa.

Ukata, taqiniwa khunupachataki wakichasitapxañasa uka yatipxtanxa. Achachilanakasaxa khunupachataki walja qhach'u imapxiritaynaxa, ukhamaraki uywanaka junt'uchañatakixa uyupa qawayanaku q'ayanaka phichkatapxiritaynaxa. Ukhama luratata uywanakasa juk'akiwa jiwariritaynaxa, jichha urunakana uka yatiñanakaxa armatakixiwa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatsa jaqinakaxa jani uywachaña munxapxixa?

-----

ch Willkana arsuwiparjamaxa, ¿kunjamsa nayra achachilanakasa khunupachana uywanaka jani ch'uñjata jiwarapxañapataki jark'aqasipxiritaynaxa?

-----

2. Amarumpina, Willkampina arsuwinakapa ullasina, paya amuyu sapa maynitaki qillqt'ama.

Amaruna amuyunakapa	Willkana amuyunakapa
1. ----- -----	1. ----- -----
2. ----- -----	2. ----- -----

3. Uka paya tatana arsuwipata, ¿khitina arsuwipasa jumataki wali khusaxa? ¿Kunatsa?

-----

4. Uka yuqalla wawana arsutapa ullma.

Ayllujana jaqinakaxa khunu purintipana p'isaqanaka, wisk'achunaka, yaqha sallqa uywanaka katurywa qullunakaru mistupxixa. Khunupachana aychaxa kunaymanawa utjixa.

Ayllumana, ¿kunsa jaqinakaxa khunu purintipana lurapxixa?

¿Uma llumintawita kunjamasa jark'aqasiña uka yatiyätati?

Aka qillqatana kunjamasa uma llumintawita qhispñataki wakichasiñaxa uka yatxatätaxa.

Comité de Defensa Civil: Mayacht'asita jaqinakawa, jupanakaxa kunjamasa jawirampi jani apayasiñataki, uraqi khatatiwita qhispñataki, ninampi uta nakhantawita qhispñataki yatxatätäpxiwa.

Uma llumintawimpi jani apayasiñataki

Jallupachana jawiranakaxa sinti jithxatasina llumiraspawa, ukata jawira jak'ankiri utanaksa, yapunaksa, uywanaksa, kuna yänaksa q'ala apaspaxa. Ukhamaxa, akiri qillqatanxa kunjamasa yatiña utankasina umampi jani apayasiñataki wakichasiñaxa uka yatxatäpxañani:

¿Kunjamasa janira jallupacha purinkipana wakichasiñaxa?

- Yatichirimampi, yatiqiri masinakamampi tantachasisina *Comité de Defensa Civil* uka chhijllasipxma, jawira llumintawita qhispñataki suma wakichasiñataki.
- Janira jallupachaxa purinkipana qhurinaka yatiña uta jak'ankiri uma irpañanakata, jawiranakata suma pichsupxma. Jallupachana uka qhurinakaxa jawirankaxa maysaruwa irpanukurixa.
- Kustalanakaru laq'ampi, jani ukaxa ch'allampi winantaña yanapma, ukaxa jallupachana uma llumintawita jark'aqasiñatakiwa munasixa.

¿Kunjamasa uma llumintawita qhispñaxa?

- Yatiña utamana *Comité de Defensa Civil* p'iq't'irinakana iwrxanakaparjama jank'aki qullu irämanakaru makatäpxma.
- Janiwa umawsuta siniyanaknama sarnaqañati. Siniyanakaru tinkintasina kayunaksa p'akjasipxsnawa, ukhamaraki jani khiti yanapt'iri utjipansa jiwapxsnawa.

¿Kunasa uma llumintawata qhiparu kamachañaxa?

- Yatiña utati umampi llumintatächi ukaxa janiwa jank'aki kutintañati, nayraqata jiliri jaqinakawa uñakipapxañapaxa.
- Usuchata yatiqiri masinakamana sutinakapa qillqthapiña yanapma, ukhamata mallkunakaru yanapt'awi mayiñataki.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatakisa ch'allampi, jani ukaxa laq'ampi winantata kustalanaka wakichañaxa?

-----

ch Uma llumintawi qhiparuxa, ¿kunatakisa yatiqirinakana sutinakapa qillqthapiña wakisixa?

-----

2. Uma llumintawxata qillqata ullasina qhiparuxa, paya wawanakawa akhama aruskipapxataynaxa.

Yatiqiri masinaka, uma llumintawixa tukuyxiwa. Jichhaxa taqinisa yatiña utaru jananaki ch'uspanakasa thaqiri kutipxañani.

Janirawa yatiña utaru kutiñaxa wakiskiti. Nayraqata jiliri jaqinakawa uñakipapxañapaxa, jani ukaxa kuna chijirusa puripxsnawa.

¿Kawkiri wawana amuyutapasa jumataki askixa? ¿Kunatsa?

-----

3. "Uma llumintawimpi jani apayasiñataki" qillqata ullasina, kuna yaqha iwxxanakampsa utamana uma llumintawita jark'aqasiñataki yapxatasmamaxa uka qillqma.

¿Kunjamasa janira jallupacha purinkipana wakichasiñaxa?

1. -----

2. -----

¿Kunjamasa uma llumintawita qhispiñaxa?

1. -----

2. -----

¿Kunasa uma llumintawata qhiparu kamachañaxa?

1. -----

2. -----

SURI: Khusa t'ijtiri

Surixa Perú suyuna, suni thaya uraqinakana jakixa. Uka jamach'ixa yaqha jamach'inakata sipana sinti jach'apuniwa, ukhamaraki aka uraqpachana utjiri jamach'inakata khusa t'ijtirjama uñt'atawa.

Chhiqanakapa

Surixa inamayawa chhiqhaniskixa, janiwa jalnaqaña yatkiti. Chhiqanakapaxa jisk'anakakiwa, janiwa jathipatakjama jilsutakiti. Katurinakata, thayata, jalluta jark'aqasiñatakikiwa yanapt'ixa. Phuyunakapaxa ch'ixirakiwa, ukawa jichhujichhunaka taypina jani uñjayasiñataki yanapt'ixa. Ukhamata surixa katuri ñanqha jaqinakampi, uywanakampi jani uñjayasiñataki qala taypinakaru imantasixa.

Kayunakapa

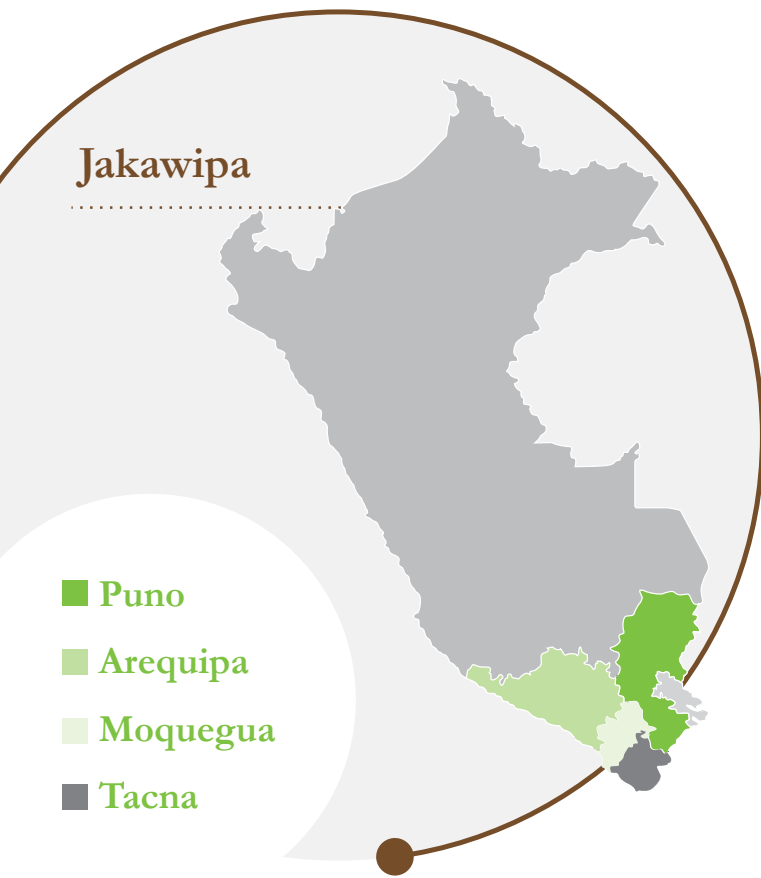
Surixa wali jach'a ch'ullqhi kayunakaniwa. Kawalluta sipana k'atampi t'ijtiriwa.

Luk'anankapa

Surixa sapa kayuna kimsa jach'a luk'ananiwa, sillunakapasa wali ch'ullqhirakiwa. Ukampiwa katuri jaqinakata, ñanqha uywanakata jark'aqasixa. Katurinaka sinti jak'achasipana kayunakapampiwa takintixa, katurinaka jayachiqankaskipana qalampirakiwa thawthjixa, q'urawampjama wali ch'amampi sarayasina.

Adaptación: http://www.peruecologico.com.pe/fau_suri_1.htm

T'ijuña: jasaña, t'iskuña.
Jipsuña: qhumaña.

K'awna jipsuwi

Taqi jamach'inakana qachupuniwa k'awna chiwchichañataki jipsuxa. Surinxá urquwa k'awna jipsurakixa, qachu surixa k'awnawasina jayaruwa sarxixa, janiwa amtasxiti. Urqu surixa tapapata jani jalaqtasiriwa, manq'iri umirikiwa saraqixa. Manq'aniwasina k'atakiwa muytasa muytasa tapaparu kutxatasixa, ipiratjamawa chalinaqarakixa. Ukhama sarnaqatapaxa jaqinakampina, k'awna manq'iri sallqa uywanakampina k'awnapa jani uñjapxañapatakiwa.

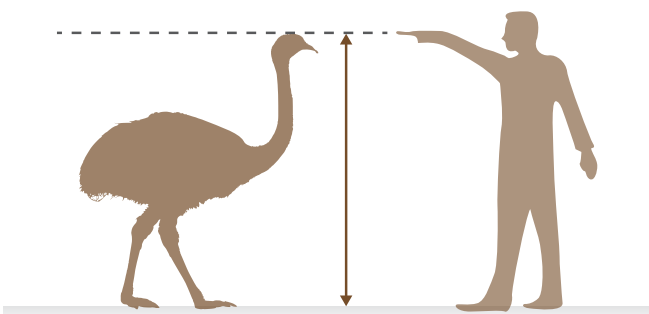
Chiwchi uywawi

Maya suri tamanxa urquwa chiwchinaka uywsuxa. Ukata awki surixa urqu wawanakapa jilarataxipana, k'atakiwa qachu tamata t'ijuyxarakixa, yaqha tamachasipxañapataki. Qachu wawanakampikiwa qhiparxarakixa.

Tansapa

Surixa Perú suyuna utjiri taqi jamch'inakata sipana wali jach'a tansanipuniwa. P'iqi altusina sayt'i ukaxa niya tunka phisqani maya waynuchuruxa suma saykataspaxa. Ukata khaysa África uksana jakiri surinakata sipana jisk'akiwa, uka surinakaxa niya paya tunka marani waynana tansapjamawa jilsupxarakixa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a Uka qillqatarjamaxa, ¿kunjamsa surixa ñanqha katurinakata jark'aqasixa?

-----

ch ¿Kunatakisa awki surixa urqu wawanakapa tamapata t'ijuyixa?

-----

2. Akiri qillqata ullma.

P'isaqa

P'isaqaxa suni thaya pata pampanakapana jakixa. Jisk'a jiwa jamach'iwa, niya chhiya chikataniki tupuspaxa. P'isaqana phuyupaxa qalaru, laq'aru uñtatjama ch'ixiwa, ukawa katurinakampi jani uñjayasiñataki yanapt'ixa. Uka jamach'ixa uraqina jichhu k'uchunakuwa tapachasixa, qachuwa k'awnanaka jipsuxa, urqu p'isaqaxa jayachiqataki uñch'ukixa, qachu p'isaqaruxa kuna ñanqha katurinaka utjipansa jank'akiwa yatiyarakixa.

Jichhaxa, sinilla taypinaku surimpi p'isaqampixa kunanakansa kikipt'apxixa, ukhamaraki kunanakansa mayjt'apxixa uka qillqantma.

	Suri	P'isaqa
Phuyupa		
Tapapa		
Tansapa		
K'awna jipsuwi		

3. Suri jach'a jamach'ixa, jichha urunakana chhaqtayañchatawa. Kunatsa chhaqtirjamaxa ukxata yatxatasina maya laphiru qillqma, ukata yatiña utamana masinakamana yatipxañapataki ullma.

Aka qillqata
ullapxañani, yaqha ayllunakana
kurmixa kunsu yatiyasixa ukwa
yatipxañanixa.

Ayllunakasana kurmina yatiyawinakapa

Masinaka kamisaraki, nayaxa **Awajún** wawathwa, Yanva satãthwa. Ayllujana kurmixa **Pagki** ukhama sutiniwa, ukata jiliri yatirinakana aruparjamaxa kurmi jawira mik'ayanakana, **anaconda** sutini jach'a asirumpi chikawa utjixa sapxiwa. Ukatwa, kurmina sayantata mik'ayanakawjaru jani challwa katuri sarañati sapxiwa.

Yatiqiri masinaka nayaraki kurmita arst'aja, **Kamucha** satãthwa, nayaxa **aymara** wawarakithwa. Ayllujana utjiri wali yatxatata achachilanaka kurmixa Apunakana thakipawa sapxiwa. Kurmixa jawirarusa, phujurusa sayanti ukaxa apunakawa alaxpachata uma umt'iri saraqanipxixa sapxiwa, ukatwa kurmi sayantipana jani chimpch'ukiñati sasa, kunatixa phiñasisina usuntayiriwa sapxiwa.

Nayana sutijaxa **Basan Bita**, **Shipibo-konibo** wawathwa. Ayllujana kurmiruxa **nawan bai** ukhama sutimpi uñt'atawa, ukata wali yãqatarakiwa. Achachilanakaxa kurmi sayantiri uñjasina janiwa chimpch'ukiñati sapxiwa. Khitinsa jani yãqasa chimpch'ukitaxa wali phiñasirixa sapxiwa, jani yãqiriruxa jawiraru tuyuri saripana chijiruwa puriyirixa sapxiwa, akatjamataki mik'ayaru jalantaspaxa sapxarakiwa.

Masinaka arsuwinakamampixa musparayapxistawa, nayaxa **qhichwa** wawathwa, **Vicente** satãthwa. Ayllujana kurmixa **k'uychi** satawa, ukata kurmi sayantipana janiwa tawaqunakaxa jak'achasipxañapati sapxiwa, kunatixa janiwa wawaniña yatxapxaspati sapxiwa.

Lurawi

1. Ayllumana utjiri jaqinakatakixa, ¿kunsu kurmixa yatiyasixa?

Jaqinakaxa nayra pachanakana uywaruwa kipstapxiritaynaxa. Aka qillqata ullasina wali musparasitaxa.

Maya waynana allqamariru tukutapa

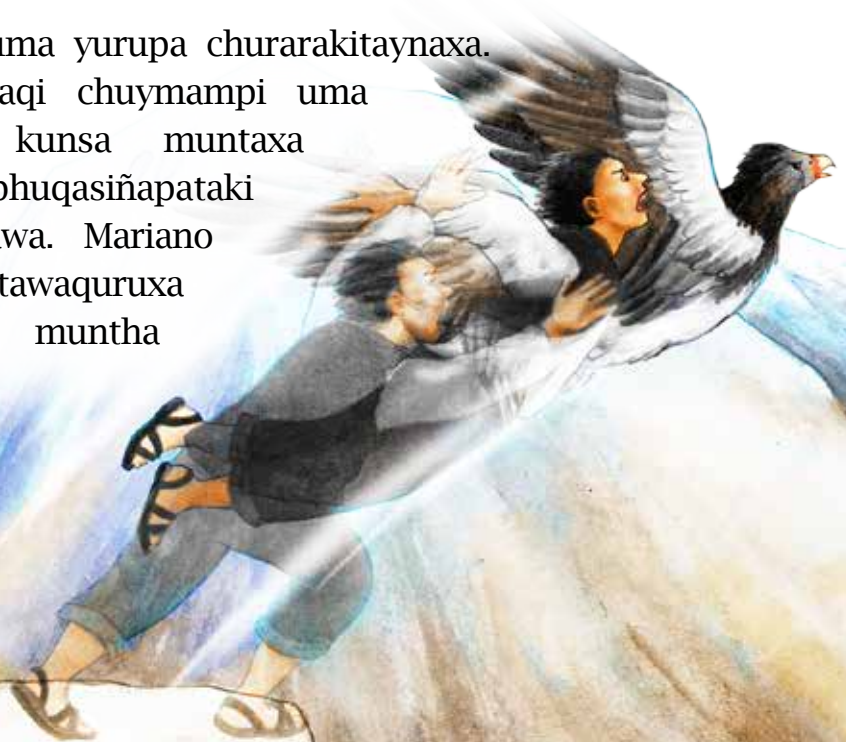
Nayra pachanakanxa, Mariano sutini waynawa maya aylluna awkipampi, taykapampi chika utjasiritaynaxa. Ukata waynaxa maya jayp'uxa jaqhi aynachata uma wayturiwa sarataynaxa, utaru kutiniskasaxa khitisa qhipapnama arkankaspa ukhama amuyasirakitaynaxa. Mariano waynaxa k'achata khititaynasa uka yatiñataki kipstarakitaynawa, ukata wali musparasita maya suma tawaqurukiwa uñkatarakitaynaxa.

Waynaxa wali musparasita, ina arusa khakt'asisa tawaquruxa akhama sasawa jiskht'arakitaynaxa:

– ¿Khitisa, jumaxa khititasa...?– Tawaquxa janiwa jaysaskarakitaynati. Waynarukiwa akhama sasa jiskht'arakitaynaxa:

– ¿Maya juk'a uma waxt'itasmati?

Mariano waynaxa k'atakiwa uma yurupa churarakitaynaxa. Suma tawaquxa waynana taqi chuymampi uma waxt'atapata, jakawimana kunsu muntaxa uka yatiyita, nayaxa phuqasiñapataki yanapt'amamawa sarakitaynawa. Mariano waynaxa jani payt'asisa, tawaquruxa jumaxa munirijäsma uka muntha

sarakitaynawa. Tawaquxa janiwa sarakitaynawa, yaqha mayita, janiwa phuqkirismati sarakitaynawa.

Mariano waynaxa uka urutpachawa sapa jayp'u, phujuwjaru tawaquru thaqiri sariritaynaxa. Ukata uka tawaquxa japhallanikitaynawa, Apu Illimanina phuchapataynawa, janiwa chiqpacha tawaqukataynati. Maya uruxa, tawaquxa waynaru sapüru phujuru sariri uñjasina wasitata uñstarakitaynaxa, jupaxa waynaru suma uñt'aña munarakitaynaxa. Ukata walja phaxsinakawa waynampi, tawaqumpi qamarapxiritaynaxa, jupanakaxa lart'asisa, jawallt'asisa ukhamawa sarnaqapxiritaynaxa. Tawaquxa maya aruma, waynaru uñkatasina, nayaxa jumaru munsmawa sarakitaynawa, uka arumatpachawa munasirinakaxa wali k'uchi sapürusa qamarapxiritaynaxa.

Ukata, Mariano waynatakixa maya jayp'uwa t'aqhisiña puritaynaxa. Maya jach'a mallkuwa tawaqu q'ipturi jalaniritaynaxa, Apu Illimaniwa phuchapa qhispiyañapataki khitaniritaynaxa. Mallkuxa tawaquru jach'a sillunakapampi waytuwasina Illimani khunu qulluruwa wayurakitaynaxa. Mariano waynaxa wali phiñasita, mallku qhipapnamawa tinktasa tinktasa arktiritaynaxa, janiwa jakxatkiritaynati, ukata maya qarqaru mistusina amparapa luqatataxisina jaltaña yanasiritaynaxa. Waynaxa walja kuti yanasina, akatjamata allqamariruwa tukuritaynaxa, ukhamata mallkuna qhipapnama jaliritaynaxa.

Qullasuyu ayllunakana utjiri jaqinakaxa ukhamawa allqamarina uñstawipaxa sapxiwa. Jichha urunakana allqamarinakaxa jach'a mallkuru uñjapxi ukaxa wispachakiwa nuwjapxixa, achachilanakaxa ukhama uñjasina allqamarixa munata tawaquja kutiyxita sasawa mallkuru arkanaqixa sapxiwa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinakaru kutt'ayma.

a Chiqpachana, ¿khititaynasa uka suma tawaquxa?

-----

ch ¿Kamsapxisa jichha urunakana jaqinakaxa allqamarina mallkuru nuwjipanxa?

-----

2. Jawarina lurawinakaparjama, ch'usawjanakaru kuna lurawinakasa wakisixa uka qillqantma.

Maya uruxa, Mariano waynaxa phujuru uma wayturiwa sariritaynaxa.

Mariano waynaxa utaru kutiniskatayna ukhamaruwa maya suma tawaquxa arkanitaynaxa.

.....

.....

Waynaxa tawaquru muniripañapa mayitaynaxa.

.....

.....

Mariano waynaxa, sapa jayp'uwa tawaquru thaqiri phujuwjaru sariritaynaxa.

.....

.....

Mallku kunturiwa tawaquruxa Illimani khunu qulluru q'ipkatawiriraynaxa.

.....

.....

Allqamarixa, jichha urunakana mallkuru munirija kutiyxita sasa arkanaqaskakiwa.

¿Chuntani yapu irnaqaña yänakaxa q'ixu q'ixu jawsiriniwa uka yatiyätati? Aka qillqata ullasina yatxatma.

¿Kamachapxañasasa q'ixuq'ixu jutipanxa?

Q'ixuq'ixu jutipanxa utata janiwa mistuñati, niya qinaya apjtañapkamawa suyañaxa. Ukata yapu lurawina, jani ukaxa uywa awatiwinsa katjchitaspa ukaxa janiwa jaqhi p'iyanakaru imantasiñati. Q'ixuta yatxatata jaqinakaxa, jaqhi jach'a qalanaka taypina llijiri qurinakawa utjixa sapxiwa, ukanakaxa q'ixu jawsiriwa sapxiwa.

Aymara ayllunakana, jaqinakaxa q'ixuq'ixu jutipana anunakata, wakanakata, yaqha uywanakampita jayaruwa jithiqapxixa. Kunatixa uka uywanakana t'awranakapaxa q'ixuq'ixu jawsirirakiwa.

Q'ixuq'ixu jutipana janiwa kuna yapu irnaqaña yänakasa apnaqañati. Lijwana, wiri, piku, yaqha yänakana chuntanakapaxa q'ixuq'ixu jawsirinirakiwa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinakarukutt'ayma.

a ¿Kunatsa jaqinakaxa q'ixuq'ixu jutipana uywanakata jithiqapxixa?

-----

ch Q'ixuq'ixu jutipana, ¿kamachapxañasasa llijiri chuntanakani yänakampi irnaqasktana uka pachaxa?

-----

2. Ayllumana jiliri jaqinakaru, q'ixuq'ixuta kunjama yaqha jark'aqasiñanakasa utjixa ukxata jiskht'ama. Maya laphiru qillqma, ukata yatiqiri masinakamampi qillqatanaka tantachasina yatiña uta pirqanakaru lip'katayapxma, ukhamata taqiniwa yatipxanixa.

Puno markana jaqinakaxa juk'anikiwa allpachu aycha manq'apxixa siwa.

Jisa, aka qillqatana ukhama siwa. Ukhamaraki jiwraxa khusa manq'apuniwa siwa. Taqini ullapxañani.

10 Markasana arupa

2014 marana, lapaka phaxsina kimsa uru saraqkipana.

JIWRAXA JUTIRI MARANAKANA PERÚ SUYUNA WALI UÑT'ATA MANQ'ÄXANIWA

Lima.- Jiwraxa jutiri maranakana Perú suypachana wawanakataki wali munata manq'apaniwa, ukhamata ch'ullqhi, k'umara jilsupxañapataki. Perú suyuna mallkunanakapaxa jichha urunakana jiwra manq'añatakiwa ch'amanchapxixa, wawanakana tixitaña juk'aptayañataki. Ukhamata, taypi suyunakana wawanakaxa wali ch'ullqhi, k'umara jilsupxañapataki. Ukhamaraki, Lima jisk'a markanakapana jiwraxa t'uqinuqayatäxaniwa, wawanakana, wayna tawaqunakana manq'apa ch'amanchañataki.

Perú suyuna p'iqt'irinakapaxa uka amta phuqañatakixa, jichha marata yapuchirinakaruxa,

suma jiwra jatha churasina yanapt'apxixa, ukhamata khaysa suni thaya uraqinakana jiwraxa walja yapuchatañapataki. ■

PUNO MARKANA MALLKUNAKAPAXA ALLPACHUMPINA, QARWAMPINA AYCHAPA JAQINAKANA MANQ'APXAÑAPA CH'AMANCHAPXIXA

Puno.- Allpachuna, qarwana aychapa chaniñchañatakixa, Puno markana tantachasita uywachirinakaxa "Puro Puno" sutiñchata qhaturuwa purt'awayapxataynaxa. Uka qhatuxa, paya uru lapaka phaxsita saraqkipana, khaysa *parque Mariátegui*, uksana apt'asiwayixa. Uywachirinakaxa ch'arkhimpí, chhuyu aychampi aljt'awayapxarakixa. Qhatuchawixa markachirinakaru allpachumpina, qarwampina aychapa manq'aña munarayañatakiwa apt'asiwayarakixa.

Uywachirinakaxa uka uywanakana aychapa wali wakisirinitapa uñt'ayañatakixa qhaturu sariri jaqinakaruxa suma phayt'ata manq'anaka mallt'ayawapxarakixa. Ukata, qhaturu sariri maya mamaxa akhama arst'awayarakixa: "Utajana janiwa qarwampina, allpachumpina aychapa manq'apxirikti, ukata jichha uruxa walja manq'anaka mallt'awtha, suma misk'ipuniwa. Jichhata khursaruxa utajana allpachumpina, qarwampina aychanpuni manq'anaka phayt'asipxajaxa" sasa.

Ukxaruxa, *Proyecto Especial para Camélidos Sudamericanos* wakiyawina p'iqt'iripawa arst'awayarakixa: "Allpachumpina, qarwampina aychapaxa suma wakisirinakani q'uma aychawa. Ch'isllipasa jani usuntayasiriwa, ukata markachirinakaxa wakana, khuchina, chiwchina aychapakirakwa munapxixa, usuntayiri ch'isllinitapa yatiskasina", sasawa p'iqt'iri tata arst'awayixa. ■

Lurawinaka

1.

“JIWRAXA JUTIRI MARANAKANA PERÚ SUYUNA WALI UÑT’ATA MANQ’ĀXANIWA” uka yatiyawı ullma, ukata akiri jiskht’awınakaru kutt’ayma.

a

¿Kunjamsa Perú suyuna mallkunakapaxa jiwra yapuchirinakaru yanapt’asıpkıxa?

-----

ch

¿Kunatakısa Perú suyuna mallkunakapaxa jaqınakana jiwra manq’apxañapa ch’amanchapxıxa?

2.

“PUNO MARKANA MALLKUNAKAPAXA ALLPACHUMPINA QARWAMPINA AYCHAPA, JAQINAKANA MANQ’APXAÑAPA CH’AMANCHAPXIXA” uka yatiyawı ullma, ukata akiri jiskht’awınakaru kutt’ayma.

¿Kunatakısa “Puro Puno” sutiyaıa qhatu apt’asıwayıxa?	¿Kunatsa allpachuna aychapa wali suma q’uma wakısırınıxa?	¿Kunjamsa uywachırınakaxa “Puro Puno” qhaturu sarırı jaqınakaru katuqt’awapxıxa?
----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----

3.

Jıwrata kuna manq’anakasa phayañaxa ukxata awkıma taykamaru jiskht’ama, ukata maya laphıru qıllqma. Akırı jiskht’awınakampi yanapt’asma: ¿kuna yänakasa munasıxa? ¿kunjamsa wakıchañaxa? ¿kunjamsa phayañaxa?

Achachilajawa kunjamsa tunquxa
uñstatayna ukxata jawart'arapituxa.
Jupaxa jumana ullañamatakiwa
qillqt'aniwataynaxa.

Sarampina Wirumpina sarnaqawipa

Nayra pachanxa, Chayanta ayllumpi Charka ayllumpiwa utjiritaynaxa. Uka ayllunakaxa ch'axwaskamakiwa jakapxiritaynaxa, sapa kutiwa uraqi aparasisina nuwasipxiritaynaxa. Sapa maynisa wali munañani apunakampi arxatatäpxiritaynawa.

Chayantanakaruxa Pachamamawa arxatiritaynaxa, Charkanakaruxa Illapa ñanqha Apurakiwa arxatiritaynaxa. Chayantanaka taypinxa Wiru sutini maya ch'ullqhi waynawa utjiritaynaxa, jupaxa ch'ama jani pisiqayasisa wali nuwasiritaynaxa. Ukata Wiruxa Sara sutini Charka tawaqumpiwa chikapxiritaynaxa, jupaxa tawaquna ñanqhachasiri ayllutätapa yatiskarakitaynawa.

Maya uruxa, Charkanakaxa Chayantanakana
ayllupa aparañatakiwa mantantapxiritaynaxa.
Ukata Chayantanakaxa k'atakiwa

thuqtasiñataki saykatasipxiritaynaxa. Taqiniwa Wirumpi Sarampi p'iqt'ata nuwarasipxiritaynaxa. Ukhamaruwa, maya chachaxa wali ari lawapampi chuymata chhuqantasina Sara tawaquru jiwayiritaynaxa.

Wiruxa warmiparu jiwata uñjasina, killpt'asina wali jach'ata warariritaynaxa. Warmipaxa janiwa akch'asa samsxiritaynati, Wiruxa jachapampi Sarana chhuqantata chuymapa patxaru q'ala aywitatayiritaynaxa. Ukata, akatjamata Sarana usuchata chuymapata mayja munaraña aliwa jilsuniwxiritaynaxa. Uka aliruxa qawayanakapata jiwa laka ch'akhanakawa laruskaspasa ukhama alirawxiritaynaxa, chiqanxa tunqu achutaynawa. Ukhamaraki, jiwa quri ñik'utjama ch'awaranakawa laka ch'akha taypinakata alirt'arakiritaynaxa. Qhiparuxa suma ch'uxña phullumpi llawuntatawa qhiparxiritaynaxa. Uka phulluxa tunqu sillp'ipäxarakitaynawa.

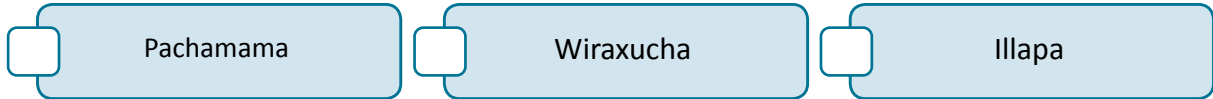
Wiruxa tunqu achu aptasina Wiraxucha Apuruwa luqtarakiritaynaxa, ukata Wiraxuchaxa Pachamamaru kutiyma sasawa iwxt'iritaynaxa. Ukhamawa uraqina alisina waljaptiritaynaxa, jaqinakana wiñaya manq'apuruwa tukxiritaynaxa.

Uka jawarina sarawiparjamawa tunquxa uñstiritaynaxa.

Lurawinaka

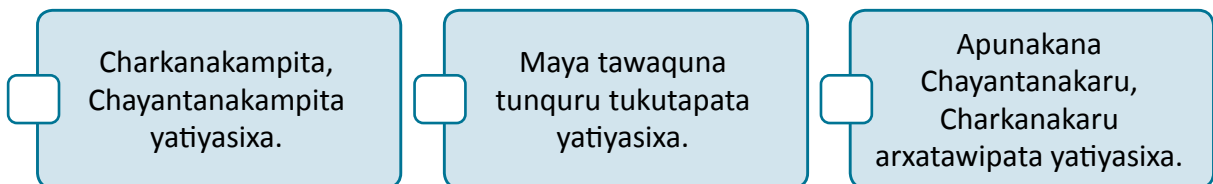
1. ¿Khiti Apusa Charkanakaru yanapt'iritaynaxa? Kutiyawima chimpt'ama.

2. Jawarina lurawinakapa mayata phisqakama siqichma.

- Wiruna jachapaxa Sarana chhuqantata chuymaparu inakiwa aywitatiritaynaxa.
- Sarana chhuqantata chuymapata mayja suma ch'uxña aliwa jilsuniwxiritaynaxa.
- Maya jach'a ari lawawa Sarana chuymaparu chhuqantasiyaynaxa.
- Charkanakaxa Chayantanakata uraqipa aparañatakiwa mantapxataynaxa.
- Wirumpi, Sarampi chikaxa waljani Chayanta chachanaka, warminakawa Charkanakampi nuwasipxiritaynaxa.

3. ¿Kunatsa aka qillqataxa juk'ampi yatiyasixa? Chiqapa kutiyawipa chimpt'ama.

4. ¿Kunsa uka jawari yatichistuxa?

○ _____

○ _____

5. Kuna jawarinakasa ch'uqita, jiwrata, yaqha achunakana uñstawiypata utjixa ukxata ayllumana jiliri jaqinakaru jiskht'ama. Maya laphiru qillqasina, yatiqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

Martín pescador jamach'ixa,
janiwa Perú suyuna
ch'uminakapana mayaki utjkiti,
yaqhachiqanakana utjarakikiwa
¿uka yatiyätati?

Challwa katuri jisk'a jamach'i

Martín pescador sutini jamach'ixa, aka uraqpachana utjiri jamch'inakata sipana wali k'ataki jalnaqirjama uñt'atawa. Uka jamach'ixa challwa manq'iriwa, ukata jani manq'a utjipana chhichirankanaka, juq'ullunaka, yaqha laq'unaksa manq'arakiriwa.

Martín pescador jamach'ixa, jawira lakanakana aliri quqanakata kawjankisa challwaxa uka uñch'ukixa. Jani challwampi uñjayasiñatakixa janiwa akch'asa unxtkarakiti. Ukhamaraki, *Martín pescador* jamach'ina samipaxa k'ullu q'aqsutjama uqiwa, ukawa challwanakampi jani uñjayasiñapataki yanapt'ixa.

Martín pescador jamach'ixa challwa uñjasina, p'iqita kayuni ari lawa chhuqantatjamawa challwaru thuqxatixa. Uma manqhankasina ari chhurupampi challwaru katjawasina k'atakiwa kutsuxa. Quqa alinaka pataru sayt'asina challwa sajsantixa, janiwa uka jamach'ixa manq'apa khistjirikiti.

Lurawinaka

1.

Kuntsa aka qillqataxa juk'ampi yatiyasixa uka katjañani

Martín pescador jamach'ita qillqataxa kimsaru t'aqxatawa uka uñakipañani. Nayraqata sapa taq'ana kunatsa k'atampi yatiyistuxa uka katjañani, qhiparuxa maya amuyurukiwa tukuyañanixa, kunatsa qillqataxa k'atampi yatiyistuxa uka yatiñataki.

Wasitata sapa t'aqa ullañani.

Martín pescador sutini jamach'ixa, aka uraqpachana utjiri jamch'inakata sipana wali k'ataki jalnaqirjama uñt'atawa. Uka jamach'ixa challwa manq'iriwa, ukata jani manq'a utjipana chhichirankanaka, juq'ullunaka, yaqha laq'unaksa manq'arakiriwa.

¿Kunxatsa aka t'aqana yatiyasixa?

- Aka uraqpachana jamach'inakata sipana wali k'ataki jalnaqirjama uñt'atawa.
- Challwanaka manq'iriwa.
- Jani manq'a utjipana juq'ullunaksa, chhichirankanaksa manq'arakiriwa.

Uka amuyunakata, ¿kaw'kiri amuyusa sinti askixa?

Martín pescador jamach'ixa k'ataki jalnaqiri jamach'iwa. Challwa, juq'ullu, chhichirankanaka manq'iriwa.

Uka amuyuwama mayiri t'aqana k'atampi yatiyasiri amuyupaxa. Kunsu *Martín pescador* jamach'ixa manq'ixa ukxata yatiyasixa.

Mayiri t'aga

Jichhaxa payiri t'aqa ullañani, ukata qillqañataki jilt'ayataru qillqantañani:

Martín pescador jamach'ixa, jawira lakanakana aliri quqanakata kawjanakisa challwaxa uka uñch'ukixa. Jani challwampi uñjayasiñatakixa janiwa akch'asa unxtkarakiti. Ukhamaraki, *Martín pescador* jamach'ina samipaxa k'ullu q'agsutjama uqiwa, ukawa challwanakampi jani uñjayasiñapataki yanapt'ixa.

¿Kunxatsa aka t'aqana yatiyasixa?

- Challwanakaru quqa alinaka pataru sayt'asina uñch'ukixa.
- Jawira lakanakana aliri quqanakaruwa challwa uñch'ukiñataki sayt'asixa.
- Uqi k'ullu q'agsutjama samipaxa, ukaxa challwampi jani uñjayasiñatakixa yanapt'ixa.

Uka amuyunakata, ¿kaw'kiri amuyusa sinti askixa?

Payiri t'aga

Tukuyañatakixa kimsiri t'aqa ullasina, qillqañataki jilt'ayatanakaru phuqachañani:

¿Kunxatsa aka t'aqana yatiasixa?

Uka amuyunakata, ¿kawhiri amuyusa sinti askixa?

Martín pescador jamach'ixa challwa uñjasina, p'iqita kayuni ari lawa chhuqantatjamawa challwaru thuqxatixa. Uma manqhankasina ari chhurupampi challwaru katjawasina k'atakiwa kutsuxa. Quqa alinaka pataru sayt'asina challwa sajsantixa, janiwa uka jamach'ixa manq'apa khistjirikiti.

• -----

Jichhaxa, sapa t'aqana k'atampi yatiasiri amuyunakapa katjawtanwa. Sinilla taypinakana, qillqañataki jilt'ayatanakaru wasitata uka amuyunaka qillqantañani.

Mayiri t'aqa
Martín pescador jamach'ixa k'ataki jalnaqiri jamach'iwa. Challwa, juq'ullu, chhichirankanaka manq'iriwa.

Payiri t'aqa

Kimsiri t'aqa

Jichhaxa wali lup'isina, uka kimsa amuyunaka mayarukiwa tukuyañasaxa. Uka amuyuxa qillqatana k'atampi yatiasiri amuyupaniwa.

Akiriwa qillqatana juk'ampi yatiasiri amuyupaxa:

KHIRKHINCHU

Khirkhinchuxa Perú suyuna ch'uminakanapampina, suni thaya uraqinakanampina jakiriwa. Ukata, khirkhinchuxa jichha urunakana chhaqtayañchatawa. Jaqinakaxa qhuru lip'ichipata charanku lurañatakiwa katupxixa, ukhamaraki murinu thuquñataki matraca ukhama sutini q'iririqinaka lurañatakisa katupxarakiwa.

Nayranakapa

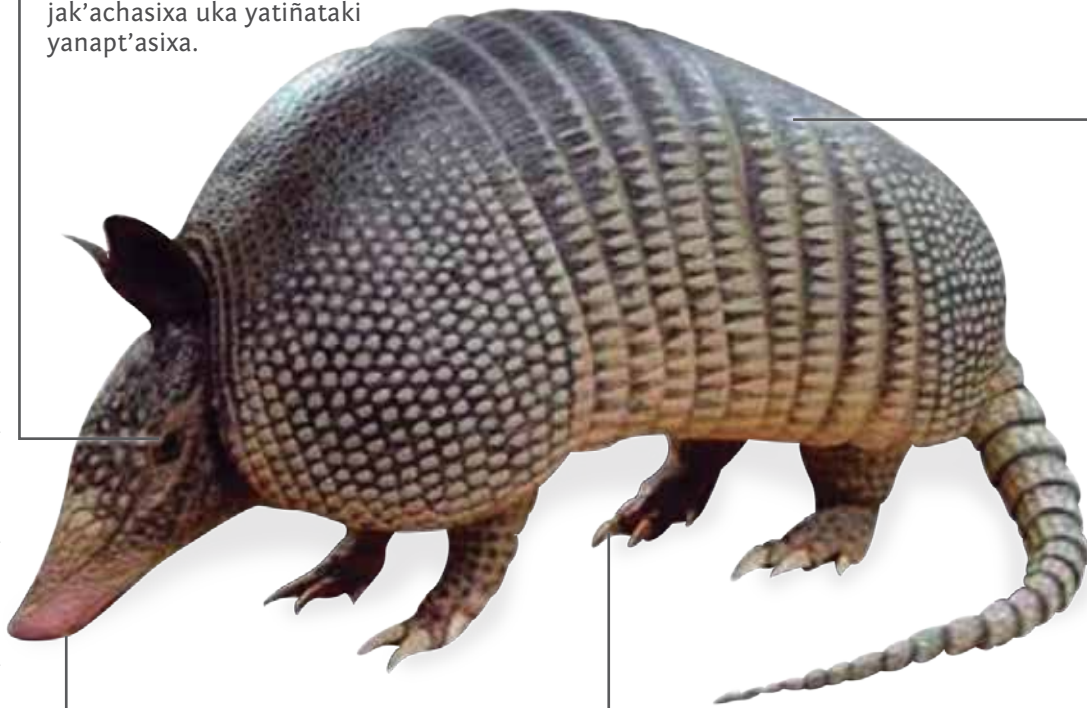
Khirkhinchuxa nayranakapampi janiwa suma uñjkiti. Ukata, nasapampi mukht'asina, jinchupampi wali ist'asinakiwa khitisa jak'achasixa uka yatiñataki yanapt'asixa.

Lip'ichipa

Khirkhina lip'ichipaxa wali qhuru pata patawa, ukawa katari uywanakata jark'aqasiñataki yanapt'ixa.

Qhuru lip'ichipa

Khirkhinchuxa katurinakata jark'aqasiñatakixa takiña pilutjamawa tukuwxirixa. Ukhama muruq'uru tukusina k'atakiwa aynachatuqinakaruru qulumtasina atipasiwxirixa.

Laxrapa

Khirkhinchuna laxrapaxa wali jach'a jiskhatatasiriwa. Ukhamarusa jiwa lip'katayasiri misk'impjama muyukipatawa, ukawa chhichirankanaka, qanllinaka jasaki katjañataki yanapt'ixa.

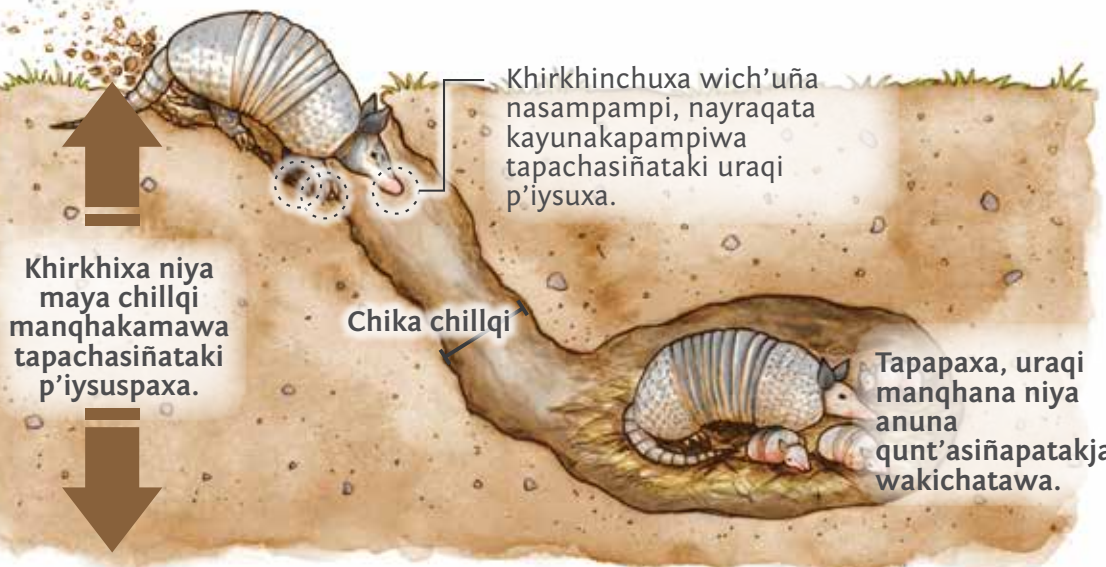
Kayunakapa

Khirkhixa jisk'a lunqhu kayunakaniwa. Ukhamaraki, wali ari jach'a sillunakaniwa, ukampiwa uraqi manqharu tapachasiñataki jasaki p'iyuxa.

Uraqi p'iyusuri

Khirkhinchuxa uraqi, wali jaya pacha jani samsusisa jat'suriwa, ukatwa wali manqha k'ataki p'iyuxa.

Tapapaxa, uraqi manqhana niya anuna qunt'asiñapatakjama wakichatawa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatakisa khirkhinchuxa takiña pilutarjama tukuwxirixa?

-----

ch ¿Kunampisa khirkhinchuxa chhichirankanaka katjasixa?

-----

2. ¿Kunatsa aka qillqataxa juk'ampi yatiyistuxa?

a Kunjamesa khirkhinchuxa, ukxata yatiyistuxa.

ch Kunjamsa khirkhinchu tapachasixa, ukxata yatiyistuxa.

chh Kunjamesa khirkhinchuna lip'ichipaxa, ukxata yatiyistuxa.

3. Silikuxa aka qillqata ullasina qhiparuxa akhama siwa.

Masinaka, ¿kunatsa llakisiñanisti?
Uka khirkhinchuxa ñanqhachasiwiwa. Uraqinaka
p'iyusina kuna jisk'a pastunaksa q'ala allintixa, janiwa
uywanakaxa laq'arara pastu manq'aña munxiti. Nayatakixa
khirkhinchuti chhaqaspa ukaxa askiniwa.

¿Jumatakixa Silikuna arsutapaxa askiti janicha? ¿Kunatsa?

-----

4. Khirkhinchuta qillqata ullasina, sixsutapampi uñxatasina kunjamesa khirkhinchuxa ukxata qillqma. Kimsa t'aqaruwa qillqt'añamaxa.

Mayiri t'aqa: ukana kunjamesa nayranakapa, p'iqipa, jinchunakapa, wich'inkhapa, lip'ichipa, ukanaxata qillqañamaxa.

Payiri t'aqa: ukana khirkhinchuna qhuru lip'ichipaxa kunansa yanapt'ixa ukxata qillqt'añamaxa.

Kimsiri t'aqa: ukana kunjamsa khirkhinchuxa tapachasiñataki uraqi p'iyusuxa ukxata qillqt'añamaxa.

¿Aka uraqpachana mayja sinti jach'a panqarawa utjixa uka yatiyatati? Aka qillqata ullma, ukata musparasitawa.

Juk'a jakañani jach'a panqara

Aro gigante sutini mayja panqarawa utjixa. Sinti jach'a panqarapuniwa, tupupaxa niya maya uta qawiñaruxa suma saykataspaxa, ukhamaraki jathipaxa maya chuymani jaqina jathipajamawa. Ukatwa *aro gigante* panqararuxa, uraqpachana sinti jach'a panqarjama uñ'tataxa.

Uka jach'a panqaraxa khayasa *Indonecia* suyuna, *Sumatra* markana jilixa. Ch'umi taypinakana jilarakixa, kunatixa junt'u, walja uma, ch'iyara laq'a suma jilañatakixa muniriwa.

Aro gigante panqaraxa "Jiwata panqara" ukhama yaqha sutimpi uñ'tatarakiwa, t'amantata aychjama thujisirítapata. Uka axtaña thujsapaxa chhichirankanaka jawsañatakiwa yanapt'ixa, ukhamata uka panqaraxa miraskakiñapataki.

Aro gigante alixa, 40 mara jakawipanxa, niya kimsata pusi kutikamakiwa panqarixa. Ukhamaraki panqarapaxa kimsa uru jakirikiwa.

Lurawinaka

1. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Qhawqha uruksa aro gigante panqara jakaspaxa?

-----

ch ¿Kunatsa aro gigante panqararuxa "Jiwata panqara" ukhama sutimpi uñt'ataxa?

-----

2. Jichhaxa akiri jisk'a wawaxa, Aro gigante panqaraxata kamsisa uka ullma:

Nayatakixa janjamakiwa "Jiwata panqara" ukhama sutichañaxa khusakiti, khititi jani jakañanixi ukarukiwa jiwata sataxa. Ukata ukiri panqaraxa jakaskiwa.

¿Jumatakixa uka wawana arsutapaxa askiti janicha? ¿Kunatsa?

-----

3. ¿Inka pachata jichhakama qantuta panqaraxa suma munart'atawa uka yatiyatati? Yatxatma, ukata qillqaña pankamaru qillqma. Awki taykamampi, jani ukaxa yaqha jiliri jaqinakampisa yanapt'ayasma.

APUNAKANA UYWAPA

Laka ch'akhanakapa

Warina nayraqata laka ch'akhanakapaxa wali ariwa, ukampiwa pastu suma uraqxatapacha khuchuqixa, jani saphapata jik'susina. Ukhamata pastuxa jilaskakixa, janiwa laq'sa sartaykarakiti.

Kayunakapa

Warina kayunakapaxa sayt'uwa, ukhamaraki juch'usawa. Nayraqata kayunakapaxa qhipankirinakata sipana jisk'anakakiwa. Ukawa wariruxa qullutuqiru (chaka) jasaki t'ijtaña yanapt'ixa.

Sillunakapa

Warixa uraqiru takt'asisina janiwa laq'a sartaykiti, kunatixa sillu qhipäxa takt'asiñapaxa suma quñakiwa. Sillunakapaxa janiwa waka kayjama uraqi takinkiti, wakana kayunakapaxa uraqsa mirq'surakiwa.

Warixa warqa uywawa, suni thaya uraqinakana jakixa. Atipaxa wila ch'umphiru uñtatawa, kayunakapampi phatankapampixa janq'urakiwa. Warina t'awrapaxa aka uraqpachana sinti munarkañawa, ukata t'awrapampirakiwa thayatsa, jallutsa jark'aqasixa.

¿Kunjamsa warixa jani walt'awinakata jark'aqasixa?

Kunapachati jani walt'awinaka utji ukaxa jañachuwa ch'isiqt'asiwipampi tamaparu p'arxtayixa. Jach'a qala pataru thuqsusina k'atakiwa uñatatasixa. Warixa ñanqha uywanakampi thuqxatatachi ukaxa nayraqata kayunakapampixa taktusina jark'aqasixa, ukhamaraki phusnupampixa thuskatarakixa.

Warina
tupupa

110 cm.

Wawachasiwipa

Warixa jallu wali urpuni purintixa ukhawa wawachasixa. Jallu qallta phaxsita niya achuqa phaxsikamawa wawachasipxixa, wariqalluna samipaxa janq'urakiwa. Sapa uru jilsusina jach'a warina samipa k'achata k'achata katxapxarakixa.

Lurawinaka

1. Amuyu chiqapächhi ukaxa **Ch** qillqa qillqantma, ukata amuyuti k'arächhi ukaxa **K'** qillqaraki qillqantma:

Wari tamanxa, qalluwa ch'isiqt'apampi p'arxtayixa.

Chhuyu yurita wariqalluna atipaxa janq'u ch'umphiwa, phatankapampi, kayunakampixa janq'urakiwa.

Warixa phusnupampi thuskatasina ñanqha uywanakata jark'aqasixa.

2. Akiri jiskht'awinaku kutt'ayma.

a ¿Kunatsa warixa pastu manq'asina saphatpacha jani jik'suxa?

-----

ch ¿Kunanakansa wariruxa nayraqata kayunakapa yanapt'ixa?

-----

3. Uka ch'usawjanaku phuqachma.

¿Kunanakansa akiri uywanaka uraqiru takt'asitapana mayjt'apxixa?

Wari	Waka
-----	-----
-----	-----
-----	-----
-----	-----

4. Wari chakuxa Inka pachana t'awrapa llawirañataki lurasipuniritaynawa, ukata ¿Kunjamasa jichha urunakana chakuxa luratäskixa? Qillqaña pankamaru qillqma, ukata yatqiri masinakamana yatipxañapataki ullma.

¿Jumaxa jach'a asiru ñjiritati? Aka qillqata ullasina, maya wali jach'a asiruna utjatapa ñt'ataxa.

Ch'umi jach'a asiru

Perú suyuna ch'uminakapana *anaconda* sutini jach'a asiruwá utjixa. Uka asiruxa uraqpachana wali jach'a asirjama ñt'atarakiwa.

Anaconda asiruxa ch'umi tarujanaka, ch'umi wakanaka, yaqhampinaka manq'iriwa. Uka uywanaka q'alpacha, jani khistjasakiwa, mallantirixa. Phatankasa wali ch'itintata walja phaxsinakawa ikispaxa.

Walja urunaka saraqxipana, *anaconda* asiruna manq'antata uywanakaxa phatankapana thujasantxarakiwa, ukatwa ina ch'itiki ñntasixa. Ukhama ñntjasina *gallinazo* sutini jamach'inakaxa *anaconda* asiruna phatankapa chhurjasina p'iyjapxarakiwa, thujasantata aycha manq'supxixa. Ukata *anaconda* asiruna phatankapaxa justupakiwa jakthapirakixa, janiwa kuna t'iripasa ñntskiti.

Lurawi

1. Qillqatana sapa t'aqanakapata, juk'ampi yatiasiri amuyupa uka ch'usawjanakaru qillqantma.

Mayiri t'aqa

Payiri t'aqa

Kimsiri t'aqa

Gallinazo jamach'inakaxa thujasantata aycha manq'suñtatakiwa *anaconda* asiruna phatankapa p'iyjapxixa.

Jichhaxa, uka kimsa juk'ampi yatiasiri amuyunakata maya amuyuruki tukuyma, ukata "Ch'umi jach'a asiru" sutiyata qillqatata kunatsa juk'ampi yatiasixa uka qillqma.

Masüruxa aka jawari
katjasiniwaytha, ¿kunata qillqatapachasa
uka yatiña muntati?

52

Janq'u kitulana jisk'a ch'akhapa

Nayra pachanakanxa, Sisku sutini maya awatiri waynawa uwija awatiniwasina kutiniskiritaynaxa. Thaknama uwija ant'ata jutkasaxa, maya janq'u kitula katjasiniwiritaynaxa. Uka q'uya kitulana maya chhiqapawa usuchjataynaxa. Siskuxa kitularu khuyapt'ayarakitaynawa, utaparuwa qullt'añataki ichuritaynaxa.

Walja urunakawa kitulana k'umaraptañapataki saraqxiritaynaxa. Siskuxa kitulana k'umaraptataxipana maya wasarawjaruwa antutañataki ichuritaynaxa. "Naya chika sapa uru qamarasina yatinuqtayawistawa, ukata tamamampi sarxañamakipuniwa" sasawa, Siskuxa wali llakita kitularu arxayiritaynaxa. Kitulaxa uraqiru ichunuqata janiwa jaltirikataynati. Waynaxa ukhama uñjasina musparasitaynawa, kitulaxa akatjamata suma munaraña jiwa tawaquruwa tukuwxiritaynaxa, Siskuxa añcha musparasitawa qhiparataynaxa.

Tawaquxa sinti suma jiwakipunitaynawa, nayrapasa warawarjamawa k'ajiritaynaxa. Jupaxa munañani Apuna phuchapätwa sasawa Siskuru arxayiritaynaxa. Janiwa khirusa yatiyatati, nayaxa walja urunakawa jumampi chika qamarawaña munasktha sarakitaynawa. Uka urutpachawa kitulaxa Siskutaki suma tawaquru tukusina añcha suma warurt'awinaka jayllt'arapiritaynaxa. Waynampi tawaqumpixa sapa uru qamarasina wali munasxapxiritaynaxa, janipuni jaljtañatakiwa aru churasipxiritaynaxa. Siskuna awkipa taykapaxa janiwa kunsu ukxata yatipkiritaynati.

Sisku waynaxa maya jayp'u, awatiwuru uwija chhaqayiritaynaxa ukata qhipa uruxa chika k'ank'a art'awa utapata uwija thaqiri mistuwiritaynaxa, kitulapa ch'uspaparu picht'awasina jaytasiwiritaynaxa. Uwija katjaniwasina k'atakiwa kutt'aniritaynaxa, utaru purisina ch'uspapa k'atakiwa uñantasiritaynaxa, ukata kitulaxa

Jiwa: k'acha, khust'ata, suma munaraña saña munixa.

K'ank'a: chhanka, ququruchi.

Picht'aña: chinuña, ch'uqaña saña munixa.

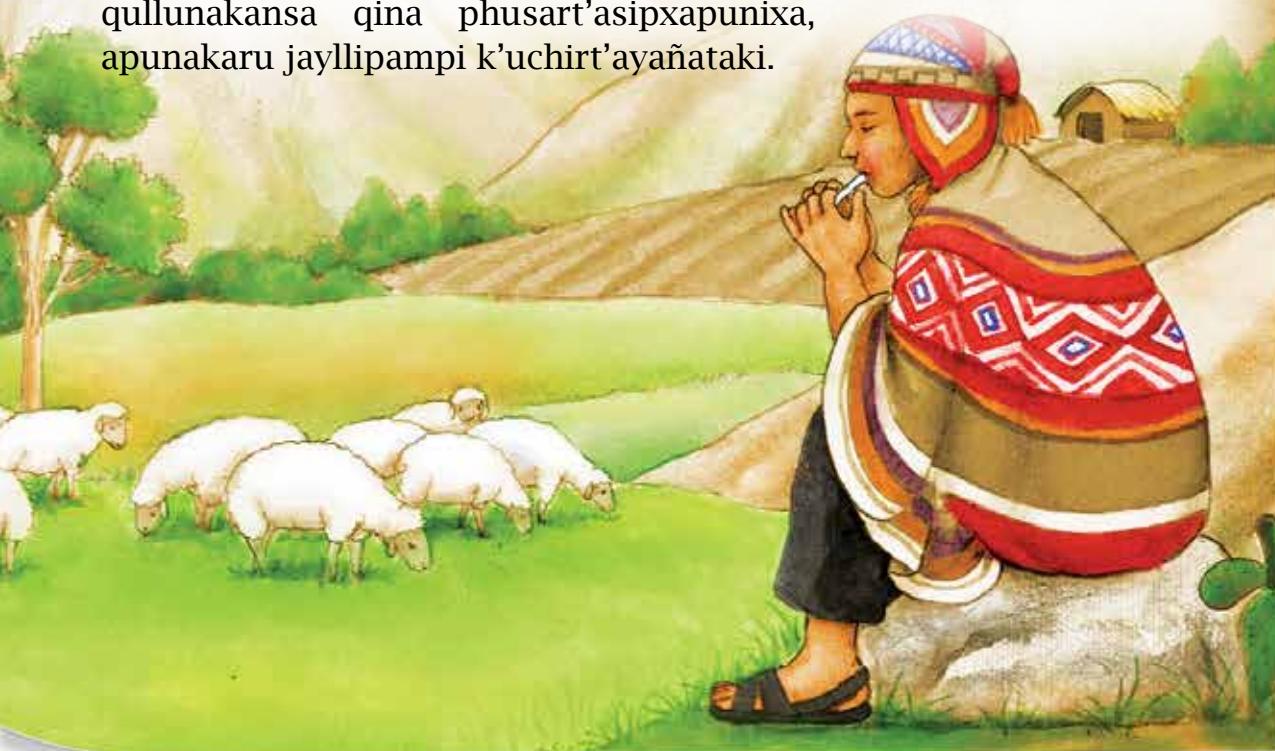
Jaylliña: waruriña, kirkiña saña munixa

53

janiwa utjxiritaynati. Siskuxa wali mulljata utapa k'uchuta k'uchwa t'axwthapiritaynaxa, janipuniwa kunasa kitulaxa utjkiritaynati. Anqaruwa wali mulljata misturitaynaxa, ukata janq'u phuyunakaki uksaru aksaru jalnaqaskiri uñjiritaynaxa. Waynaxa ukhama uñjasina wali mulljasiritaynaxa, phuyunaka uñxatiri t'ijxatasina kitulana jisk'a puchuyata ch'akhanakapaki katjasiritaynaxa. Siskuxa jik'ini jik'iniwa wali llakita jachiritaynaxa, kitulana maya jisk'a chhuchhulli ch'akhapa aptasisina ch'uspaparuwa imt'asiritaynaxa.

Walja urunaka saraqxipana, Sisku waynaxa uwija awatkasa, kitulana ch'akhapata jisk'a qina lurt'asiritaynaxa. Qinaxa phusart'ata añcha sumpuni salliritaynaxa, qullunakasa kuisipkaspasa ukhamiritaynawa. "Munirijana arupatawa, janipuniwa armaskamamati" sasawa, Sisku waynaxa llakita chuymapata arst'iritaynaxa.

Uywa awatirinakaxa uka urutpachawa Sisku waynjama thakinakansa, qullunakansa qina phusart'asixapunixa, apunakaru jayllipampi k'uchirt'ayañataki.

Lurawinaka

1. Qillqatana lurawinakapa sarawiparjama phuqachma.

Sisku waynaxa maya janq'u kitula katjasiritaynaxa.

.....
.....

Siskuxa kitula qullawasina wasara pamparuwa jalxañapataki ichunuqiritaynaxa.

.....
.....

Siskumpi uka munaraña tawaqumpixa wali munasipxiritaynaxa, wiñaypachataki aru churasisina.

.....
.....

Uta anqana janq'u phuyunakakiwa jalnaqaskiritaynaxa.

.....
.....

Siskuxa kitulana ch'akhapata jisk'a qina lurt'asiritaynaxa.

.....
.....

2. Akiri jiskht'awinakaru kutt'ayma.

a ¿Khititaynasa chiqpachana uka janq'u kitulaxa?

.....
.....
.....

ch ¿Kunatsa Sisku waynaxa maya uru kitulapa utaru jaytjasiwiritaynaxa?

.....
.....
.....

chh ¿Kunsa Sisku waynaxa kitulana jisk'a ch'akhapata lurt'asiritaynaxa?

.....
.....
.....

3. Akiri amuyunakata, kawkiri amuyusa jawariru khusa p'iqinch't'aspaxa uka ajll't'asina chimpt'ama.

Sisku waynana suma ch'uspapa.

Sisku waynana suma salliri qinapa.

Sisku waynana kitula manq'ani anupa.

PERÚ

Ministerio
de Educación

JAIME SAAVEDRA CHANDUVÍ

MINISTRO DE EDUCACIÓN DEL PERÚ

JUAN PABLO SILVA MACHER

VICEMINISTRO DE GESTIÓN INSTITUCIONAL

FLAVIO FIGALLO RIVADENEYRA

VICEMINISTRO DE GESTIÓN PEDAGÓGICA

JORGE MANUEL MESINAS MONTERO

SECRETARIO DE PLANIFICACIÓN ESTRATÉGICA

JOSÉ CARLOS CHÁVEZ

JEFE DE LA OFICINA DE PLANIFICACIÓN ESTRATÉGICA Y MEDICIÓN DE LA CALIDAD EDUCATIVA

LILIANA MIRANDA MOLINA

JEFA DE LA UNIDAD DE MEDICIÓN DE LA CALIDAD EDUCATIVA

“ULLAÑATAKI SUMA QILLQATANAKA 2015”

Responsables de la elaboración de este material:

Tania Pacheco Valenzuela

Coordinadora del Equipo de Evaluación

Fernando Llanos Masciotti

Subcoordinador del Equipo de Evaluación de IE EIB

Equipo de Especialistas UMC de evaluación de IE EIB:

Hermenegildo Espejo Apikai (Especialista Awajún)

Wilder Rodríguez Gonzales (Especialista Shipibo-Konibo)

Jainor Saavedra Salas (Especialista Quechua Cusco Collao)

Edgar Sanga Calamullo (Especialista Aimara)

Martín Talancha De La Cruz (Especialista en lenguas originarias y Castellano como segunda lengua)

Elaboración y adaptación de textos en Quechua Chanka:

Aurea Condori Janampa

Participaron en la revisión de este material:

Jessica Simon, Yoni Arámbulo, Patricia Soto y Carmen Carpio

Corrección de estilo:

Daniel Soria Pereyra

Ilustraciones:

Patricia Nishimata Oishi

Diagramador:

Claudio Pebe Espinoza

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú: N° 2015 - 03264

Primera edición: Lima, febrero 2015

Tiraje: 1,751

De esta edición:

© Ministerio de Educación

Calle del Comercio N° 193, San Borja. Lima 41, Perú. Teléfono: 615-5800

www.minedu.gob.pe

medicion@minedu.gob.pe

Impreso por: ENOTRIA S.A.

Se permite la copia o la transmisión de partes o de toda esta obra sin requerir permiso previo; basta con citar la fuente.

Impreso en el Perú.

